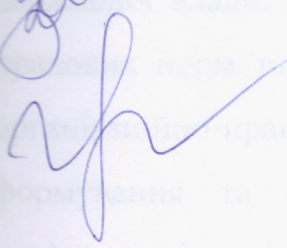

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА
ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
на тему
«ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИЧНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ»

До захисту

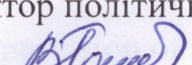
Студента 2 курсу магістратури заочної форми
навчання спеціальності 281 «Публічне
управління та адміністрування» освітньо-
професійної програми «Парламентаризм та
парламентська діяльність»
Пономарьова Андрія Вікторовича

Науковий керівник
к.філ.н., Григорович Лілія Степанівна

Засвідчую, що в цій кваліфікаційній роботі
немає запозичень із праць інших авторів без
відповідних посилань

Студент _____

Робота допущена до захисту в екзаменаційній комісії рішенням кафедри
парламентаризму від 08.12.2023р., протокол № 14

Завідувач кафедри парламентаризму, доктор політичних наук, професор
Гошовська Валентина Андріївна

АНОТАЦІЯ

Пономарьов А.В. Організаційно-правові механізми політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави. – Кваліфікаційна магістерська робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна магістерська робота на здобуття ступеня вищої освіти другого (магістерського) рівня галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування», спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування». – Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Розкрито наукові підходи до визначення поняття «політична відповідальність». Розглянуто політичну відповідальність у процесі здійснення державної влади. Визначено політичну відповідальність як систему політико-правових норм та невід’ємний елемент політичної культури. Проаналізовано організаційно-правові механізми політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави. Досліджено політичну відповідальність Збройних Сил України. Визначено моральні аспекти політичної відповідальності. Визначено удосконалення організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави. Обґрунтовано запровадження індикаторів політичної відповідальності.

Ключові слова: політична відповідальність, політична культура, механізми політичної відповідальності, оборонна політика держави, моральні аспекти, індикатори політичної відповідальності.

ANNOTATION

A.V. Ponomarov Organizational and legal mechanisms of political responsibility in the field of formation and provision of the defense policy of the state. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Qualifying scientific work for obtaining an educational degree at the second level of higher education (Master's degree), field of study: 28 “Public Management and Administration”, specialty: 281 “Public Management and Administration”. – Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, 2023.

Scientific approaches to defining the concept of "political responsibility" are revealed. Considered political responsibility in the process of exercising state power. Political responsibility is defined as a system of political and legal norms and an integral element of political culture. The organizational and legal mechanisms of political responsibility in the field of forming and ensuring the defense policy of the state are analyzed. The political responsibility of the Armed Forces of Ukraine is studied. Moral aspects of political responsibility are defined. The improvement of the organizational and legal mechanisms of political responsibility in the field of formation and provision of the defense policy of the state has been determined. The introduction of indicators of political responsibility is substantiated.

Keywords: political responsibility, political culture, mechanisms of political responsibility, defense policy of the state, moral aspects, indicators of political responsibility.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....	8
1.1. Наукові підходи до визначення поняття «політична відповідальність».....	8
1.2. Політична відповідальність у процесі здійснення державної влади	14
1.3. Політична відповідальність як система політико-правових норм та невід’ємний елемент політичної культури	23
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....	31
2.1. Організаційно-правові механізми політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави	31
2.2. Політична відповідальність Збройних Сил України	40
Висновки до розділу 2	58
РОЗДІЛ 3 УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....	61
3.1. Удосконалення організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави	61
3.2. Запровадження індикаторів політичної відповідальності	68
Висновки до розділу 3	74
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80

ВСТУП

Актуальність теми. Демократичну державу відрізняє наявність механізму політичної відповідальності, за якого настання санкції за безвідповідальну діяльність регулюється переважно не державним примусом, а позицією громадськості взагалі й політичних партій зокрема. Необхідним складником демократичного державного правління, відносин народу і влади, громадянського суспільства й держави є політична відповідальність. Є багато конкуруючих визначень політичної відповідальності, що не сприяє інституціалізації цього поняття та його механізмів у політичній практиці.

Введення особливого періоду 17 березня 2014 р. у зв'язку із російською агресією на Сході України, а згодом й початок широкомасштабних військових дій Російською Федерацією 24 лютого 2022 р. та запровадження воєнного стану, не могли не посилити впливу військових на політичні суспільні процеси всередині нашої країни та за її кордонами, перетворивши військові перемоги та події пов'язані з ними на фактор переговорного процесу з укладення мирного договору, міжнародної та внутрішньої політики, загальнодержавної ідеології тощо. В вказаному ключі політична відповідальність військових набирає все більшого значення з кожним днем, обумовлюючи свою важливість в сучасних українських реаліях.

Проблематику політичної відповідальності, зокрема в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави досліджували такі учені як Т. Аболіна, Л. Балущька, В. Богуцький, В. Бусел, Я. Варивода, О. Гавриляк, Є. Гіда, Є. Григоренко, Н. Долгіх, Н. Дроздова, О. Зайчук, М. Кельман, В. Коваль, Л. Колаковський, О. Любимов, В. Малиновський, Г. Малкіна, М. Мельник, В. Мельниченко, В. Мороз, П. Надолішній, В. Назаренко, Т. Назарук, О. Косюк, В. Пашинський, А. Пономаренко, М. Самуйлік, О. Скаун, В. Співак, В. Стадник, О. Тігаренко, В. Торяник, М. Требін, П. Фріс, І. Халдай, Ю. Хромова, Б. Шамрай, Ю. Шемшученко, В. Шинкарук та ін.

Мета і завдання кваліфікаційної магістерської роботи. Метою дослідження є розкриття теоретичних основ дослідження організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави та визначення напрямів їх удосконалення.

Досягнення поставленої мети реалізовується шляхом вирішення таких завдань:

- розкрити наукові підходи до визначення поняття «політична відповідальність»;
- розглянути політичну відповідальність у процесі здійснення державної влади;
- визначити політичну відповідальність як систему політико-правових норм та невід’ємний елемент політичної культури;
- проаналізувати організаційно-правові механізми політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави;
- дослідити політичну відповідальність Збройних Сил України;
- визначити моральні аспекти політичної відповідальності;
- визначити удосконалення організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави;
- обґрунтувати запровадження індикаторів політичної відповідальності.

Об’єкт дослідження – політична відповідальність.

Предмет дослідження – механізми політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави.

Методи дослідження. В процесі дослідження було використано такі методи: аналізу та синтезу, метод узагальнення – для розкриття теоретичних основ дослідження організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави і формулювання висновків; логічний і діалектичний методи та

комплексний і системний підходи – для вдосконалення понятійного апарату дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в роботі обґрунтовано перспективи удосконалення організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави. Найбільш значущі результати представлені нижче:

– проаналізовано політичну відповідальність в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави, яка застосовується до службовців в сукупності із кримінальною, адміністративною, дисциплінарною відповідальністю у вигляді морального осуду суспільства та історичної відповідальності.

– обґрунтовано запровадження індикаторів політичної відповідальності, які допомагають побачити проблемні місця в різних аспектах життя суспільства та співпраці влади і громадськості.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні конкретних пропозицій, які можуть бути реалізовані й покладені в основу подальшого удосконалення організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави.

Структура та обсяг кваліфікаційної магістерської роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 86 сторінок, з яких 79 сторінок – основний текст. Список використаних джерел містить 72 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

1.1. Наукові підходи до визначення поняття «політична відповідальність»

Спочатку термін «відповідальність», уперше введений у науковий обіг Альфредом Бенном, трактували як «карність». У науковій літературі до сьогодні досить поширеною є теза про те, що політична відповідальність міцно пов'язана з відповідальністю юридичною. Основною причиною такого твердження є складність чіткого визначення підстав настання політичної відповідальності та конкретних її механізмів.

У науковому середовищі є різні підходи до розгляду ролі правових норм у закріпленні політичної відповідальності та її співвідношення з юридичною відповідальністю. Саме це питання найбільше ілюструє розбіжність наукових поглядів на природу політичної відповідальності. Зокрема підкреслюється, що політична відповідальність, на відміну від правової відповідальності, яка лежить у системі відносин «людина та норма», знаходиться в системі відносин «людина та виборець» (за умов отримання мандата на основі виборів) «людина та людина» (за умов отримання мандата шляхом призначення) [54].

Особливо гостро дискутується питання її розмежування з конституційною відповідальністю. Прикладами різних поглядів на ці питання є такі висновки:

– щодо обов'язковості для політичної відповідальності регулювання нормами права; саме забезпечення посилення відповідальності за практичну реалізацію публічно-владних повноважень зумовлює потребу її переходу в конституційно-правову [25];

– розгляду політичної відповідальності через дотримання законності представниками влади [25];

– визначення інституту політичної відповідальності як системи політико-правових норм із передбаченням можливості настання негативних наслідків для суб'єктів політики за неналежну реалізацію законодавчо визначених функцій та повноважень [21, с. 48–49];

– тлумачення політичної відповідальності як специфічного політичного інституту нормативно-регулятивної спрямованості політичної діяльності соціальних суб'єктів.

Водночас в окремих дослідженнях зазначається, що конституційна відповідальність за суттю є правовою формою політичної відповідальності, регулює відносини припинення владних повноважень, передачу влади внаслідок настання політичної відповідальності суб'єктів, зокрема й за умов відсутності юридичних підстав, а зважаючи виключно на політичні мотиви [54]:

– розкриття політичної відповідальності як специфічного функціонального політичного інституту, в якому розвивається нормативно-регулятивна спрямованість [57, с. 341];

– акцентування на настанні політичної відповідальності за дотримання принципу конституціоналізму під час прийняття та реалізації політичних рішень у процесі управління справами суспільства та держави [54];

– виокремлення міри відповідальності на основі відсторонення від влади внаслідок неналежного виконання своїх функцій, однак у цих діях відсутній конституційний делікт (вчинення дії, що суперечить закону), інакше йдеться про конституційну відповідальність [54];

– виокремлення головних відмінностей політичної відповідальності від конституційної відповідальності на основі констатації обов'язковості для останньої двох елементів: матеріального – делікт (правопорушення) та процесуального (обов'язковість участі судового органу) [54];

– можливості застосування політичної відповідальності за правопорушення та відсутності таких можливостей, причому друге буває частіше [54];

– можливості приведення до інших форм відповідальності внаслідок настання політичної відповідальності (причому прийняття окремого закону про політичну відповідальність та запровадження його норм пов'язується з підсиленням моральності в організації державної влади) [54].

Унаслідок аналізу наукових досліджень встановлено, що до загальних характеристик політичної відповідальності науковці відносять:

– її можливість впливати на владу, забезпечувати відповідність політичного процесу до вимог суспільства, примушувати владу виконувати схвалені суспільством програми, спонукати владу виконувати умови «договору» між владою й суспільством;

– її виникнення саме у процесі діяльності різних суб'єктів щодо розроблення та реалізації політики, що має відбивати мету та напрями прогресивного розвитку суспільства [2, с. 172].

Політична відповідальність розглядається у вимірі організації та розвитку державної влади. Здебільшого вона розкривається через поняття обов'язку, відплати, покарання суб'єктів владних повноважень. До сторін цієї відповідальності відносять політиків, владу, опозицію, народ. Особливо підкреслюється політична відповідальність суб'єктів владних повноважень, які були обрані громадянами на виборах [49, с. 18].

Для суттєвого розуміння природи політичної відповідальності є те, що розглядається як важливий інструмент стабілізації політичних відносин, а також запобігання суспільним конфліктам [54]. Крім того, до найбільш характерних рис політичної відповідальності науковці відносять її суб'єктивний характер. Водночас можна виділити кілька вимірів суб'єктивізму. Передусім такий характер пояснюється залежністю цього виду відповідальності від політичної, правової культури населення, розвитку практики оцінювання діяльності органів публічної влади, рівня розвитку політичної системи, зокрема політичних інститутів [25, с. 181].

До передумов суб'єктивного характеру політичної відповідальності також відносять відсутність чітких критеріїв оцінювання в цій сфері, зокрема в тому,

що стосується оцінки стану державного управління. Цим, зокрема, пояснюється її відмінність від юридичної відповідальності [20, с. 144]. Напрями реформування системи місцевого самоврядування в Україні.

Для розкриття змісту суб'єктивності окремо розглядають моральний та психологічний фактори, передусім щодо вимог високого рівня професійної компетентності, почуття обов'язку, патріотизму, усвідомлення суб'єктом владних повноважень своєї причетності до вирішення важливих для життя суспільства питань [51]. Суб'єктивний характер політичної відповідальності відбивається й у визначенні спрямованості предмета політичної відповідальності на важливі для життя суспільства питання, діяльність влади щодо реалізації яких має бути підтримана населенням.

Саме орієнтування на суспільно значущі та сприйняті суспільством проблеми, які вирішуються суб'єктами політичної відповідальності, розглядається як певна гарантія та захист суспільства від суб'єктивізму їхньої діяльності. Серед аргументів дослідників щодо відзначення більш загального змісту політичної відповідальності щодо інституту конституційної відповідальності є відзначення того, що політична відповідальність, крім органів державної влади, також охоплює питання відповідальності органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій у межах причетності їх до здійснення публічної влади [22].

Розглядаючи сутність політичної відповідальності, окремі дослідники акцентують на відзначенні її перспективного (позитивного) характеру, що, на їхню думку, відрізняє її від юридичної відповідальності [25, с. 180]. Враховуючи те, що основними складниками формування відповідальності політичної особистості є соціально-політичні цінності, моральні принципи та правові норми [51], можна зазначити наступне.

Перспективна форма відповідальності розкриває саморегуляційний складник політичної відповідальності, що базується на політичній культурі, моральних та етичних нормах, демократичних цінностях суспільства. Це, по суті, ціннісні основи діяльності суб'єктів владних повноважень. Для того, щоб ця

форма отримала практичне втілення, необхідне закріплення в нормативно-правових документах моральних, етичних норм поведінки, демократичних принципів, що дозволить матеріалізувати цю перспективну форму політичної відповідальності. Важливим аспектом досліджень є розгляд питання настання під час реалізації політичної відповідальності негативних наслідків та покарання, котрі проявляються у втраті довіри та влади шляхом відкликання, розпуску тощо відповідного суб'єкта. Це належить до головних ознак політичної відповідальності.

Водночас утрата влади може як супроводжуватись подальшим розглядом інших видів відповідальності (конституційної, кримінальної тощо), так і не спричинювати настання іншої відповідальності. Тим самим можна зазначити, що політична відповідальність за своїм змістом є більш широким поняттям, ніж конституційна відповідальність, оскільки регулюється як правовими, так і політичними, а також соціально-психологічними, нормами.

Українським важливим для дослідження є розгляд індивідуальної та колективної форм політичної відповідальності. Погоджуємось із висновком Ю.А. Нисневича про те, що під час здійснення політичним інститутом тих чи інших колективних дій, відповідно до прийнятих колегіально чи індивідуально рішень, кожен із тих, хто входить до його кадрового складу, є особисто відповідальним за участь або неучасть у таких діях. Лише за такого підходу має сенс розглядати політичну відповідальність політичного інституту як колективного суб'єкта такої відповідальності [51]. На думку дослідника, основою для забезпечення конкретизації суб'єкта відповідальності є визначення строку повноважень, чисельності депутатів, які обираються, персональний склад депутатів.

Дослідження дозволяє дійти висновку про те, що політичну відповідальність можна розглядати як відповідальність «вищого ґатунку», необхідним середовищем для функціонування якої є наявність високих стандартів демократичного суспільства та відповідальності влади перед громадянами на всіх рівнях [22].

Інститути політичної відповідальності різноманітні. Основними інституціональними засобами реалізації політичної відповідальності держави перед громадянським суспільством є загальнодержавні вибори й референдум. Політична відповідальність громадянського суспільства перед державою реалізується через його політичні інститути, основними з яких є політичні партії, громадські організації та органи місцевого самоврядування. Найбільшу роль у забезпеченні стабільності демократії відіграють інститути політичної відповідальності в системі вищих органів державної влади та їх збалансованість як елементів системи стримувань і противаг.

На сучасному етапі державотворчих процесів в Україні це питання є викликом, ціннісним орієнтиром розвитку публічного управління, зокрема місцевого самоврядування. Поглиблення знань за цією проблематикою передбачає розкриття інституціональної та функціонального складника політичної відповідальності в місцевому самоврядуванні. Зокрема, потребує більш детального розгляду можливість того, щоб політична відповідальність виступала засобом саморегулювання та внутрішнього цензора в діяльності суб'єктів владних повноважень щодо вирішення питань місцевого значення. Тобто розкриття потенціалу саморегулювання особливо стосується тих аспектів, які не завжди охоплюються правовими нормами, а більше пов'язані з поняттями сумління, моралі, справедливості в діяльності органів публічної влади.

Отже, на наш погляд, до характеристики поняття політичної відповідальності потрібно відносити й дотримання моральних норм, що запропоноване соціально-моральним підходом, і передбачені регламенти відносин як політиків між собою, так і між політиками та суспільством, що передбачено юридичним підходом, і втримання в політичному «коридорі вибору». Всі ці підходи вказують на важливі аспекти поняття політичної відповідальності, яке ввібрало такі характеристики з огляду на різні сфери застосування і яке може проявити їх у відповідних механізмах. Натомість уживання поняття політичної відповідальності тільки в одному з перелічених контекстів без урахування інших призводить до його змістового звуження.

1.2. Політична відповідальність у процесі здійснення державної влади

Тематика політичної та конституційно-правової відповідальності вищих посадових осіб держави вже давно набула значного поширення в наукових дискусіях на теренах СНД. Ці види відповідальності хоча і досліджувалися в радянські часи, були набагато менш розробленими, ніж інші види соціальної відповідальності. Відомо, що норми конституцій й інших джерел конституційного права регулюють досить великі за масштабом суспільні відносини й багато з них забезпечені санкціями норм інших галузей права. Порушення конституційних положень може тягти й карну, і адміністративну, і дисциплінарну, й цивільно-правову відповідальність залежно від характеру правопорушення, статусу його суб'єкта й процедури застосування. Інакше кажучи, конституційна відповідальність може наступати за порушення конституції, але не всяка відповідальність за її порушення є конституційною відповідальністю.

З іншого боку, конституційну відповідальність можна розглядати як організаційний і процедурний бік політичної відповідальності, сукупність процесуальних, а не матеріальних норм. У цьому сенсі конституційна відповідальність стає досить рухливою категорією, що регулює відносини припинення повноважень політично відповідальної посадової особи й передачі влади, у тому числі без юридичних на те підстав (інакше – здійснення правопорушення). Механізм політичної відповідальності в державному управлінні у такий спосіб повинен являти собою взаємодію суб'єкта політичної відповідальності й політичних установ (інститутів), що мають право піддавати його діяльність політичній оцінці. Такими установами здебільшого можуть бути громадянське суспільство, ЗМІ, політична опозиція, світова спільнота тощо.

Мірилом політичної й конституційної відповідальності (спільний момент) є усунення посадової особи з займаної посади. Тут важливо розуміти, що призначення конституційної відповідальності не зводиться лише до покарання. Головне – стимулювати позитивну діяльність її потенційного суб'єкта, і лише в

протилежному разі – змінити одного чиновника іншим. При цьому добровільну відставку посадової особи політичною відповідальністю вважати не можна (тому що якщо вона не є способом уникнення відповідальності, то може виступати моральним самопокаранням або актом захисту честі й гідності). Притягнення до політичної відповідальності не виключає застосування до особи, що усувається з посади, за наявності в діях, що спричинили політичну відповідальність, складу правопорушення заходів юридичної відповідальності.

Варто зауважити, що основним поштовхом до актуалізації питання політичної відповідальності та її місця в процесах демократичного здійснення влади стали події “помаранчевої революції” та розгортання процесів розбудови нової вертикалі влади. Завдяки активності місцевих осередків політико-просвітницьких громадських організацій було проведено ротацію чиновників, які не виправдали сподівань населення до нової влади.

Політична відповідальність формувалася як сукупність заходів, що забезпечують приведення влади у відповідність із “договором” між владою й суспільством – законами, це примус влади до виконання прийнятих нею зобов’язань, обіцянок і схвалених суспільством програм. Це засоби впливу на суб’єктів влади і їх політику, що дозволяють домагатися корегування або зміни політичного курсу, відсторонення від влади негідних і нездатних діячів. Це право вільної критики будь-яких суб’єктів влади, опору їхньому беззаконню, висловлення невдоволення, негативної оцінки, недовіри, невиконання “неправомірних” (нелегітимних) указів і наказів.

У правових (демократичних) державах існують закони, функціонують державні й суспільні інститути, прийняті процедури, призначені притягати до політичної відповідальності всіх суб’єктів державної влади за провали у виконанні покладених на них обов’язків або непорядну поведінку. Сформувалися критерії оцінки їхньої діяльності, засоби виправлення або припинення помилок, механізми усунення від влади й посад вищих посадових осіб і цілих урядів, що не справляються із завданнями, спричиняють матеріальний або моральний збиток країні, допускають погіршення життя народу, деградацію країни. Засоби

політичної відповідальності визначаються, як правило, для вузького кола суб'єктів – із законодавчої, виконавчої, судової, “інформаційної” влади: дострокове відкликання парламентаріїв, відставка урядів, розпуск парламентів і судів, заборона на роботу в ЗМІ особам, викритим у неправді й продажності тощо [10].

У країнах розвинутих демократичних традицій на рівні правового звичаю діє сформований обов'язок глав держав і урядів регулярно відповідати на питання певних політико-державних інститутів, ЗМІ, громадськості, громадян. Порушення цього обов'язку в правових державах сприймається як надзвичайна подія. “Допити” глав держав з будь-яких питань відбуваються постійно. Наприклад, М. Тетчер, будучи прем'єр-міністром Великобританії, щотижня підлягала вимогливому “допиту” у парламенті з 15-20 питань, які ніколи не оголошувалися заздалегідь.

Сферою застосування політичної відповідальності є політична діяльність. З юридичної точки зору, політична відповідальність – інститут скоріше звичаєвого права, що регулює відносини набуття, утримання й передачі влади. У праві політично панівний клас, або політична еліта, прагне закріпити свій особливий стан. Але оскільки політика – сфера доцільного, виникає найгостріша проблема відповідальності правлячих кіл за суспільно прийнятне здійснення політики. Одним з найважливіших засобів узгодження волі народу й планів адміністративного апарату є постійно функціонуюча політична відповідальність. Через те, що в Україні дотепер не склалися політичні традиції, становлення інституту політичної відповідальності поєднане зі значними труднощами.

Особливою формою політичної відповідальності є відповідальність, встановлена нормами державного права, або конституційна відповідальність осіб, що обіймають вищі державні посади. При цьому слід зазначити, що коло осіб, які завдяки службовому становищі ухвалюють від імені держави найважливіші рішення з тих чи інших питань, обмежений. По суті справи, мова може йти про конституційну відповідальність вищих посадових осіб виконавчих органів державної влади. Наголосимо – персональної конституційної

відповідальності, тому що “дійсну відповідальність у справах великої політики може нести тільки один-єдиний керівний міністр, а аж ніяк не анонімна колегія”, як справедливо відзначав з цього приводу канцлер Отто фон Бісмарк.

Дослідження різних підходів до тлумачення поняття юридичної відповідальності привело нас до розуміння того, що юридичну відповідальність не можна ототожнювати з юридичним обов’язком. Відповідальність – “це не обов’язок зазнати наслідків, що виникають із правопорушення, а саме їх перенесення в стані легітимного примусу” [16]. Власне, за такого вирішення проблеми відповідальність стає інструментом реалізації державної політики. Адже обов’язок може бути виконаний або не виконаний. Але коли настає відповідальність, тобто приводиться в дію апарат примусу, вибору у відповідальній особі немає – вона не може не виконати дій, що становлять зміст реалізованого обов’язку, або утриматися від них.

Термін “політична відповідальність” набув об’єктивного змісту та формального права на вжиток після рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року. Так, розглядаючи питання про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України, чи мають право суди загальної юрисдикції приймати до свого провадження і розглядати по суті позовні заяви про поновлення на роботі, зміну формулювання звільнення членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади та осіб, яких згідно з Конституцією України призначають на посади та звільняють з посад Президент України або Верховна Рада України, в офіційний обіг Конституційним Судом України (КСУ) було впроваджено терміни “політична відповідальність”, “конституційно-політична відповідальність”.

Як стверджувалося в конституційному поданні, Конституція не наділяє будь-який державний орган повноваженнями щодо скасування чи тимчасового припинення дії актів Президента України або Верховної Ради України, в тому числі і з зазначених питань. Прем’єр-міністр України, члени Кабінету Міністрів України, керівники інших центральних органів виконавчої влади, Генеральний прокурор України, Голова Антимонопольного комітету України, Голова Фонду

державного майна України, судді, інші особи, яких призначають Президент України або Верховна Рада України, є особами, для яких Конституцією України встановлено особливий порядок призначення на посади та звільнення з посад.

Як зауважує КСУ за Конституцією України передбачена політична відповідальність Кабінету Міністрів України (Ст. 87, п. 10 частини першої Ст. 106, частина четверта Ст. 115), іншими словами, припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади Президентом України на підставі указу або відставка Кабінету Міністрів України у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри означає, що відповідна оцінка діяльності членів Кабінету Міністрів України та керівників інших центральних органів виконавчої влади може стосуватися як законності їх дій, так і мати політичний характер [48]. Далі КСУ продовжує, що відставка КабМіну може бути наслідком політичної відповідальності як результат прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри уряду, яка не має ознак юридичної відповідальності. Для останньої характерним є порушення юридичних норм, без чого неможлива реалізація санкції правової норми.

Разом з тим з факту припинення повноважень зазначених осіб можуть виникати правовідносини, що мають похідний від політичної відповідальності характер. У разі виникнення спору про право щодо них названі особи не позбавляються права на оскарження в суді окремих положень вказаних актів, зокрема щодо зміни дати, формулювання звільнення тощо. Згідно зі Ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Це означає, що до юрисдикції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції належить, відповідно до їх повноважень, також вирішення питань, які мають правовий (а не політичний) характер і які виникають у зв'язку з призначенням чи звільненням певних посадових осіб Президентом України або Верховною Радою України. Згідно з цим формулюванням КСУ зробив чітке і однозначне визначення формулювання, що підстави політичної відповідальності не є предметом розгляду судової влади,

тобто політична відповідальність у такий спосіб набуває самостійної ваги в масштабі здійснення державної влади в Україні. З іншого боку, оскільки питання відставки посадових осіб вирішується Президентом України самостійно або ВРУ й не містить у більшості випадків посилення на порушену норму законодавства, можна виснувати, що законодавець (у даному разі орган конституційної юрисдикції – КСУ) передбачає наявність політичної відповідальності посадових осіб під час здійснення державної влади.

“Надання повноважень Конституційному Суду України вирішувати питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) актів Президента України та правових актів Верховної Ради України не виключає можливості оскарження до судів загальної юрисдикції актів Президента України або постанов Верховної Ради України індивідуального характеру з питань призначення на посади чи звільнення з посад стосовно їх законності, за винятком положень тих актів, які є наслідком конституційно-політичної відповідальності (статті 115, 122 та інші Конституції України) посадових осіб”, – зауважує КСУ. У такий спосіб Конституційний Суд України обмежив наявність ознак “конституційно-політичної відповідальності” низкою статей Конституції, що регламентують порядок призначення та звільнення вищих посадових осіб. З огляду на це рішення ми можемо виснувати, що КСУ ввів до сфери юрисдикції Основного Закону позаправовий інститут, яким є політична відповідальність. Варто також зауважити, що в цитованому рішенні терміни політична і конституційно-політична відповідальність вживаються паралельно. З нашої точки зору, орган конституційної юрисдикції, вживаючи ці терміни, прагнув показати, по-перше, позаправову природу інституту політичної відповідальності, а з іншого – продемонструвати стійкий правовий зв'язок політичної відповідальності з Конституцією України, який полягає у фіксації нормами-принципами можливості притягнення до відповідальності (у цьому випадку – усунення з посади) вищих посадових осіб, що призначаються Президентом або парламентом.

Розглянемо такий приклад. Президент Словаччини може бути відкликаний Національною радою у тому разі якщо він “здійснює діяльність, спрямовану проти суверенітету й територіальної цілісності Словацької Республіки, або діяльність, спрямовану на усунення демократичного конституційного ладу” [49]. Здавалося б, підстави для залучення до конституційної відповідальності сформульовані, а виходить, передбачена конституційно-правова відповідальність Президента Словаччини. Але сама процедура відкликання словацького Президента не дозволяє зробити такий висновок, тому що Конституція Словаччини не передбачає рішення Конституційного суду або іншого суду, який би констатував таке порушення. Тому відповідальність Президента Словаччини є політичною, а не конституційно-правовою.

Конституції багатьох країн світу, у тому числі й України, містять низку суспільно важливих морально-політичних і громадянських зобов'язань, яких повинні дотримуватися вищі посадові особи протягом усього строку своїх повноважень. Попри всю свою декоративність урочиста присяга, що дає президент перед обличчям свого народу, за будь-яких умов дотримуватися Конституції та інших законів, має велике суспільно-політичне значення. Ця присяга (клятва) є одним із ключових елементів легітимності всього інституту президентства, невід'ємною умовою довіри народу до глави держави й важливим моральним обмеженням для президента, якщо він постане перед спокусою порушити ті або інші правові норми.

Такого роду зобов'язання й офіційно встановлені стандарти діяльності президента спрямовані на зміцнення авторитету й гідності посту глави держави. Далеко не завжди президенти у своїй політичній практиці дотримуються цих зобов'язань і стандартів, і в цих випадках в умовах демократії різні політичні інститути, засоби масової інформації й суспільна думка в цілому піддають їх обґрунтованій критиці. Якщо ж президент, всупереч узятому на себе зобов'язанню, допускає серйозне порушення конституції або законодавства, то стосовно нього на цілком законних підставах має бути застосована процедура усунення з посади, що дістала назву “імпічмент”. Адже з огляду на обсяг

повноважень, які делегуються президентові країни від народу, цілком виправданими є ті високі суспільно-політичні зобов'язання й морально-етичні норми, дотримання яких вимагає від президента конституційне право. Дійсно, досить дивним виглядає позиція законодавця, який прописав текст урочистої присяги Президента України, згідно з якою на Президента покладаються додаткові обов'язки: “Новообраний Президент України вступає на пост ... з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. Президент України складає таку присягу: “Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі” [18]. Тим більше, що законодавець поставив в умову від складення присяги набуття Президентом своїх повноважень. Тобто брати на себе додаткові зобов'язання дозволяється, а от за невиконання – відповідальність не передбачається, тут вважаємо порушується основоположна правова аксіома – кожному праву має відповідати окремий обов'язок.

Аналізуючи зазначену категорію з погляду взаємозв'язку політики й права, ми прийшли до розуміння того, що підстав політичної відповідальності, як таких, не існує. Політична відповідальність, за великим рахунком, є примус позаправовий, зумовлений розбіжністю поглядів суб'єктів політичної боротьби з приводу здійснення державної політики й розташуванням політичних сил на зазначений момент часу. Звідси конституційна відповідальність може наступати як за наявності в діянні відповідальної особи складу правопорушення, так і за його відсутності. Більше того, конституційна відповідальність – це той особливий випадок застосування заходів відповідальності, коли вимога обов'язкової наявності провини у здійсненні правопорушення звузило б діапазон її застосування й спотворило соціальне призначення цього виду

відповідальності. Це протиріччя породжує, на наш погляд, двояке тлумачення конституційної відповідальності.

З одного боку, конституційна відповідальність – це відповідальність за неналежне здійснення публічної влади. Загальними рисами, що дозволяють співвіднести конституційну відповідальність із юридичною відповідальністю, є негативна оцінка державою діяльності посадової особи, а також примусовий захід, реалізація санкції правової норми. Але в конституційній відповідальності є й специфічні риси, що відрізняють її від інших видів відповідальності й характеризують її як досить самостійний вид.

Зазначимо, що своїм рішенням від 7 травня 2002 року КСУ поставив різновид відповідальності спеціального суб'єкта конституційного права у залежність від можливості оскарження рішення у судовому порядку. Однозначно наділяючи політичну відповідальність характерною рисою – неможливістю судового оскарження її підстав, передбачаючи лише вольовий акт. Враховуючи зазначені підстави, можна стверджувати, що рішення КСУ поклало край дискусіям теоретиків про існування політичної та конституційно-правової відповідальності, визнавши існування обох зазначених інститутів. Більш того, суд виділив необхідні елементи класифікації цих видів відповідальності, вказавши тим самим на напрями подальшого вдосконалення конституційно-правової бази нашої держави та теоретичного дослідження.

Відсутність практики застосування інституту політичної відповідальності органів державної влади в Україні свідчить про те, що в політикумі та суспільстві бракує цивілізованого розуміння розвитку демократії. Оскільки громадянське суспільство в умовах демократії є первинною, тотальною передумовою легітимності державної влади (Ст. 5 Конституції України: “Єдиним джерелом влади в Україні є народ”), яка покликана виконувати низку функцій, спрямованих на задоволення його різноманітних потреб і запитів, то критерієм легітимності державної влади є спрямованість її діяльності на задоволення інтересів суспільства. В зворотному випадку, громадянське суспільство усуває правлячі політичні сили від влади, замінюючи їх іншими. Це його невід’ємне право [26].

Моральна відповідальність органічно пов'язана з реалізацією політичної відповідальності в державному управлінні. І це закономірно, оскільки дії політичного керівника повинні мати моральну основу й значною мірою визначатися моральними принципами. Саме тому, що мораль і політика – взаємопроникні, тісно пов'язані між собою явища, вони не можуть діяти ізольовано й відчужено, не порушуючи цілісності один одного. Тому цілком виправданими є ті високі суспільно-політичні зобов'язання й морально-етичні норми, дотримання яких вимагає від президента конституційне право. Практику приведення до присяги, застосовувану, до речі, також до осіб, що несуть специфічну державну службу (військовослужбовців, суддів, дипломатів і деяких інших), можна було б поширити на все коло посадових осіб держави (і посадових осіб місцевого самоврядування). Це створило б передумови формування державного апарату нового, етичного типу, для посадових осіб якого вищою цінністю стали б людське життя, права й свободи.

1.3. Політична відповідальність як система політико-правових норм та невід'ємний елемент політичної культури

Дослідження політичної відповідальності потребують аналізу здобутків політичної науки, теорії управління, права, публічної політики, філософії, соціологічної науки, економічної теорії, застосування міждисциплінарного підходу, охоплюють широке коло наукових дисциплін та проблем. Феномен відповідальності займає місце у структурі соціальної дії, відноситься до сфери політичної діяльності та організації.

Чинне законодавство відносно сфери політичної відповідальності складається з Конституції України, Виборчого кодексу України [7], Законів України «Про вибори народних депутатів України» [32], «Про місцеві вибори» [41], «Про Кабінет Міністрів України» [39], «Про місцеве самоврядування в Україні» [40] та ін.

У структурі відповідальності виділяють такі компоненти, як суб'єкт відповідальності, інстанція відповідальності, об'єкт і предмет відповідальності, час і простір відповідальності тощо. На думку української дослідниці О. Тітаренко, яка обґрунтовує розрізнення двох типів відповідальності суб'єктів управління – вертикальної і горизонтальної, «межі відповідальності суб'єкта управління визначаються характером впливу суб'єкта на об'єкт і сутнісними характеристиками як суб'єкта, так й об'єкта управління, а професійну відповідальність можна представити як зовнішню сторону відповідальності суб'єкта управління, а моральну відповідальність – як внутрішню» [53, с. 16].

Реалізація політичної відповідальності пов'язана із довірою (недовірою) громадян до влади, а політичні актори зобов'язані забезпечувати постійний зв'язок із громадою, спільнотою, суспільством в цілому. Рівень відповідальності визначається як діяльністю владних інститутів, так і розвиненістю громадянського суспільства, наявністю незалежних мас-медіа, регулярними та вільними виборами.

З метою забезпечення ефективних раціональних реформ у політичній сфері постає питання перегляду принципів та методів політичної та правової відповідальності представників влади, що є невід'ємною частиною їх правового статусу та політичної діяльності. У сфері політико-владних відносин наявний тісний зв'язок між індивідуальною відповідальністю представників влади, їх персональною компетентністю та повноваженнями інститутів влади. Саме тому досить часто політичну відповідальність напряду пов'язують зі статусом державного діяча.

В цілому, політична відповідальність – достатньо багатозначний термін, який пов'язується з дотриманням акторами політичних норм та зобов'язань щодо реалізації певної політичної та соціально-економічної програми у процесі політичної діяльності, з визначенням сутності суспільного інтересу (реалізації якого має відповідати діяльність політичного актора) та правових наслідків (санкцій) у разі порушення зв'язку «влада – суспільство». Про це свідчить розмаїття визначень поняття «політична відповідальність» у науковому дискурсі.

Наведемо декілька визначень, які, на думку автора дослідження, є взаємопов'язаними:

– здатність суспільства (інститутів громадянського суспільства) застосовувати санкції проти тих політичних акторів (індивідуальних, або колективних), які не виконали виборчих зобов'язань. До таких санкцій політичного характеру належать негативна суспільна оцінка на політичних виборах, громадська недовіра, ініціювання процедури застосування правових санкцій. Це так звана «пряма» ретроспективна відповідальність;

– вид публічної відповідальності, що настає через неналежне виконання посадових обов'язків. Це політична відповідальність не лише перед суспільством, а й перед парламентом, керівництвом держави, уряду, органів місцевого самоврядування тощо;

– ресурс впливу суспільства на владу, яка має колективний характер (органи державної влади, політичні партії, організації). У парламентських країнах – механізм усунення уряду від влади, якщо він втрачає довіру парламентської більшості;

– система політико-правових норм у трикутнику «громадянин – суспільство – влада», порушення яких передбачає негативні моральні, виборчі та правові наслідки. До таких норм відносяться толерантність, компроміс, транспарентність, публічність, плюралізм та ін. – необхідна складова політичної діяльності, яка стосується оцінки морального, психологічного, політичного стану політичних акторів, яка оснований на упевненості громадян у їх професійності, компетентності, патріотизмі, чесності;

– відповідність політичної діяльності акторів їх виборчим обіцянкам та вимогам суспільного інтересу, обов'язок звітувати перед суспільством. Форми відповідальності поділяються на суспільну (ставлення суспільства до дій індивіда) та індивідуальну (реакція індивіда на суспільні вимоги).

Цікавим, серед іншого, є визначення політичної відповідальності, запропоноване Центром сприяння інституційному розвитку державної служби: «Один із видів публічної (перед громадськістю, главою держави, парламентом)

відповідальності, що настає за неспроможність органів державної влади та посадових осіб розробляти та втілювати в життя політику, яка відображає прогресивні напрями розвитку суспільства, максимально корисні для блага людей... Має суттєві відмінності від юридичної, є значно суб'єктивізованою й відносною, оскільки немає абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану державного управління на тому чи іншому етапі розвитку суспільства і в тих чи інших умовах» [6]. Отже, відбувся перехід від передвиборних зобов'язань політиків до належного виконання ними своїх обов'язків. Утім, і про відсутність важелів застосування цієї відповідальності не забуто.

Враховуючи, що у Конституції України закладено механізм розподілу влади та повноважень, інституційно закріплено владний баланс (у вигляді системи стримувань та противаг), то у правовому полі гарантією демократичного урядування виступає взаємна відповідальність різних органів та гілок влади, таких як виконавча, законодавча та судова. У цьому контексті, поняттям, що пов'язує політичну та юридичну відповідальність виступає «конституційно-правова» відповідальність. Вона є «юридичною відповідальністю політичного характеру» [24] та означає, що в разі негативної оцінки державою діяльності певної посадової особи відбувається покарання, яке регулюється правовідносинами, наслідком чого є застосування до правопорушника відповідної санкції. З іншого боку, конституційно-правова відповідальність настає за результатом політичних дій та рішень посадової особи, вона є проявом політичної відповідальності.

Проблема посилення політичної відповідальності партій та їх лідерів пов'язані із їх функціями у сучасній політичній системі. Особливої ваги набуває діяльність політичних партій, які представлені у Верховній Раді України. У процесі взаємодії політичних партій та суспільства, як в умовах консолідованої демократії, так і перехідних режимах, повною мірою проявляється ретроспективний аспект відповідальності – за політичну партію, яка не виконує своїх зобов'язань, виборці можуть не проголосувати на наступних виборах.

Варто зауважити, що такі форми прямої демократії, як відкликання обраних представників або дострокове припинення повноважень законодавчих чи виконавчих органів, не набули поширення як у демократичних країнах, так і у країнах, що здійснюють перехід до демократії.

Вітчизняна політична практика доводить низьку ефективність виборів як інструмента політичної відповідальності, адже втрата довіри виборців не призводить автоматично до позбавлення окремих осіб набутих ними повноважень. Це можна пояснити особливостями виборів у мажоритарних округах, коли діяльність кандидатів оцінюється переважно з погляду можливостей лобіювання ними інтересів округу, а не їх відповідальності перед народом України загалом.

На місцевому рівні проблема відсутності реальної політичної відповідальності тісно пов'язана з втратою каналів комунікації обраних осіб з їхнім електоратом. Якщо на загальнонаціональному рівні відсутність прямої комунікації народних депутатів із виборцями можна якоюсь мірою компенсувати за рахунок кількісних і якісних досліджень, то в регіонах і містах втрата таких зв'язків може призвести до викривлення в обранців уявлень про реальні соціально-економічні, культурні та інші потреби населення. Відтак, під сумнівом опиняється здатність місцевих рад задовольняти ці потреби та, ширше, захищати права громадян. У відповідь знижується підтримка населенням дій тих політичних сил, які перебувають при владі, що загрожує їм не лише втратою голосів під час наступних виборів, але й задіянням механізмів безпосереднього впливу на роботу обранців (від місцевих референдумів про висловлення недовіри до акцій протесту, підтримки громадсько-політичних організацій радикалістського гатунку та вчинення протиправних дій).

Насправді виникає підміна політичної відповідальності перед виборцями відповідальністю перед керівництвом партій та, що суттєвіше, блоків (важливо те, що виборчі блоки за самою своєю суттю існують лише як суб'єкт виборчого процесу і реальних, а точніше, законних шляхів забезпечення їх існування після проходження до представницького органу не існує). Мається на увазі, що в цьому

випадку відповідні повноваження переходять від виборців до інших суб'єктів політичного процесу, що може стати додатковим засобом для послаблення внутрішньопартійної демократії, яка зокрема виражається в автономності народних депутатів та є необхідною для виконання ними своїх представницьких функцій [53].

Найприкріше те, що політична безвідповідальність є не одиночним випадком, вона стала невід'ємним елементом політичної культури. У будь-якому випадку політична активність громадян полягає не лише в участі у голосуванні під час виборчих кампаній. Активна громадянська позиція, яка сприяє формуванню простору політичної відповідальності у взаємодії влади та громадян, проявляється у зацікавленості політикою, обізнаності та інформованості щодо дій політичних акторів. Вона має такі форми, як участь у діяльності громадських організацій та рухів, політичних партій та організацій, електоральна участь та протестна поведінка. Демократичний конформізм громадян, як комплексне явище може призвести до зниження рівня відповідальності політичних акторів, відчуження влади від суспільства.

В Україні цьому сприяють наступні чинники: зменшення ролі ідеологій у політичному житті; перетворення політичних партій у «машини для голосування», руйнування зв'язку між осередками партій та місцевими громадами; впровадження пропорційної виборчої системи на виборах до Верховної Ради України у 2006 та 2007 роках, що призвело до відчуження депутатів від виборців на місцях та фактично унеможливило процедуру відкликання депутатів; практична відсутність безпосередньої політичної взаємодії у системі «громадяни – влада», домінування у політичному просторі опосередкованих форм політичної комунікації; медіатизація політики, підпорядкування діалогу між політичними акторами критеріям «формату» телевізійних шоу-програм та «рейтингу» каналів; недостатня розвиненість та дієвість інститутів громадянського суспільства; недосконалість правових процедур реалізації принципу відповідальності (зокрема, імпичменту, відкликання депутатів та ін.).

Слід відзначити, що правові механізми часто втрачають дієвість, якщо немає глибокого зв'язку між мораллю конкретного суспільства, державних посадовців, окремого громадянина, усвідомлення ними рівня політичної відповідальності. З іншого боку, у поставторитарних країнах криза відповідальності проявляється найбільше якраз у моральній площині та полягає у відсутності ціннісних орієнтирів суспільного розвитку, демократичних традицій діалогу влади та суспільства, готовності прислухатись до моральних авторитетів (на кшталт В. Гавела, А. Сахарова). Радянський політичний режим зруйнував «досвід» відповідальності у суспільстві. Слушно зауважує з цього приводу Л. Колаковський: «Якщо досвід і сама ідея відповідальності вже загинули, штучно воскресити їх не вдасться... страх і рефлексії не є достатньо сильними, щоб утримати порядок прав і обов'язків» [17, с. 131].

Таким чином, в Україні політична відповідальність стосується як сфери вертикальної політичної взаємодії (органи влади – громадяни), так і горизонтальної (комунікація між різними владними інститутами). Передусім, ця проблема актуалізується у зв'язку із розподілом повноважень у трикутнику «Президент – уряд – Верховна Рада», сфери відповідальності органів місцевого самоврядування, інституціоналізації політичних еліт та лідерства, розвитку громадянського суспільства.

Висновки до розділу 1

До характеристики поняття політичної відповідальності потрібно відносити й дотримання моральних норм, що запропоноване соціально-моральним підходом, і передбачені регламенти відносин як політиків між собою, так і між політиками та суспільством, що передбачено юридичним підходом, і втримання в політичному «коридорі вибору». Всі ці підходи вказують на важливі аспекти поняття політичної відповідальності, яке ввібрало такі характеристики з огляду на різні сфери застосування і яке може проявити їх у відповідних механізмах. Натомість уживання поняття політичної відповідальності тільки в

одному з перелічених контекстів без урахування інших призводить до його змістового звуження.

Мораль і політика – взаємопроникні, тісно пов'язані між собою явища, вони не можуть діяти ізольовано й відчужено, не порушуючи цілісності один одного. Тому цілком виправданими є ті високі суспільно-політичні зобов'язання й морально-етичні норми, дотримання яких вимагає від президента конституційне право. Практику приведення до присяги, застосовувану, до речі, також до осіб, що несуть специфічну державну службу, можна було б поширити на все коло посадових осіб держави. Це створило б передумови формування державного апарату нового, етичного типу, для посадових осіб якого вищою цінністю стали б людське життя, права й свободи.

В Україні політична відповідальність стосується як сфери вертикальної політичної взаємодії (органи влади – громадяни), так і горизонтальної (комунікація між різними владними інститутами). Передусім, ця проблема актуалізується у зв'язку із розподілом повноважень у трикутнику «Президент – уряд – Верховна Рада», сфери відповідальності органів місцевого самоврядування, інституціоналізації політичних еліт та лідерства, розвитку громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

2.1. Організаційно-правові механізми політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави

Забезпечення державної політики у сфері національної безпеки й оборони значною мірою залежить від стабільного й ефективного функціонування Збройних Сил України (далі – ЗСУ), інших військових формувань і правоохоронних органів, на які ст. 17 Конституції України покладаються завдання захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України, забезпечення її державної безпеки та захисту державного кордону.

Поточний стан загроз обороноздатності нашої держави за умов зовнішнього вторгнення та воєнної агресії з боку Російської Федерації вимагає посилення ролі та реформування системи державних органів у військовій сфері з метою забезпечення належного стану правопорядку як запоруки ефективного виконання ними покладених завдань.

Водночас слід відзначити, що сьогодні чинні механізми забезпечення правопорядку є недосконалими, тож не вирішеними залишаються проблеми щодо: недосконалості підходів до формування державної політики та правового регулювання відносин у забезпеченні правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; забезпечення належного рівня правопорядку серед військовослужбовців у районі проведення Операції об'єднаних сил (далі – ООС); відсутності скоординованих дій між суб'єктами забезпечення правопорядку під час здійснення повноважень через їх вузьку спеціалізацію, дублювання та розпорошення функцій досудового розслідування серед правоохоронних органів щодо проведення досудового розслідування військових злочинів, провадження оперативно-розшукової діяльності, забезпечення представництва інтересів у

судах, протидії корупції та забезпечення нагляду (контролю) у військовій сфері. З огляду на вищеперераховане визначення організаційно-правових механізмів забезпечення правопорядку у ЗСУ та військових формуваннях набуває особливої актуальності.

Стратегічні підходи до процесу комплексного реформування системи забезпечення національної безпеки та створення ефективної системи забезпечення правопорядку закладені у Стратегії національної безпеки України від 06 травня 2015 р. № 287/2015, спрямованій на забезпечення готовності держави, її економіки та суспільства до оборони й відбиття зовнішньої агресії у будь-яких формах і проявах (зокрема у формі гібридної війни), підвищення рівня обороноздатності держави, де пріоритетними напрямками є: підготовка держави до відсічі збройної агресії, підвищення здатності органів державної влади, військового управління й органів місцевого самоврядування, сил оборони, системи цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу до функціонування за умов кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці, й особливого періоду; реформування сил оборони з орієнтацією на створення високоефективних боєздатних підрозділів ЗСУ [45].

Сьогодні, незважаючи на те, що така категорія, як «правовий порядок» або «правопорядок» відображена у нормативно-правових актах, офіційної її дефініції у законодавстві немає. У вітчизняній правовій науці сформувалися декілька підходів до визначення «правопорядку». Одні автори визначають його як різновид суспільного порядку, що утворився під впливом права [60], інші характеризують його як засновану на праві та законності організацію суспільного життя [15, с. 182], частину системи суспільних відносин, які врегульовані нормами права та перебувають під захистом закону й охороняються державою [9, с. 143], або такий правовий стан суспільних відносин, що забезпечує їх стабільність, упорядкованість та охорону шляхом фактичної реалізації правових норм і вимог законності [13, с. 534].

Характерними особливостями правопорядку у військових формуваннях є те, що це є різновид суспільного порядку, який передбачений нормами права,

встановлюється за умов законності внаслідок правореалізації, досягається шляхом вчинення військовослужбовцями правомірної поведінки та дотримання ними військової дисципліни, підтримується та забезпечується державою.

Юридична енциклопедія містить також визначення військового правопорядку – це заснований на нормах права порядок у ЗСУ. В Україні нормативною основою військового правопорядку є військове законодавство як складова частина єдиної системи законодавства, представлене Законами України «Про оборону України» [43], «Про Збройні Сили України» [38], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [47], «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [33] тощо. Важливе значення у нормативному регулюванні військового правопорядку також належить статутам ЗСУ. Водночас варто зауважити, що військовий правопорядок забезпечується не тільки нормативними актами, а й реальним, гарантованим їх виконанням. За порушення відповідних норм і правил винні особи притягаються до відповідальності.

У свою чергу, механізми забезпечення правопорядку ЗСУ у військових формуваннях, на нашу думку, є системою органічно поєднаних між собою форм, методів та інструментів, призначених для встановлення та підтримання належного правопорядку, з метою ефективної реалізації військовослужбовцями функцій щодо оборони України, а також захисту її суверенітету та територіальної цілісності.

У сучасній науковій літературі організаційно-правові механізми частіше розглядають як сукупність форм, методів та інструментів управління, організаційних структур, а також правових норм [11, с. 387]; сукупність інституцій, які створені для розв'язання певних суперечностей, подолання чи попередження проблем у суспільстві та діють на основі конституційно-правових норм, прийнятих у державі [28, с. 17]; сукупність взаємопов'язаних принципів, методів, інструментів, процедур, організаційних структур, а також правового регулювання [58, с. 24].

У контексті розуміння сутності організаційно-правового механізму заслуговує на увагу позиція В.М. Мороз. Зміст будь-якого організаційно-правового механізму розкривається через призму його традиційних складників (цілей, принципів, функцій) і функціональних, або фахових (методів та інструментів правового й організаційного впливу) [26, с. 112]. Тому, щоб краще дослідити організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях, необхідно з'ясувати їх цілі, принципи та функції, а також проаналізувати сутність структурних елементів: організаційного та правового механізмів.

У сучасній енциклопедичній літературі «ціль» зазвичай розглядається як те, до чого прагнуть, чого намагаються досягнути [5, с. 1588]; ідеальний образ майбутнього, бажаного результату людської діяльності [61, с. 712]. Схожою є позиція багатьох дослідників, які висвітлюють цю категорію у наукових джерелах як бажаний стан об'єкта або бажаний кінцевий результат діяльності [52, с. 73], конкретний кінцевий стан чи результати, яких прагне досягти група у співпраці. Адаптуючи вищезазначене до предмету нашого дослідження, варто зазначити, що основною ціллю організаційно-правових механізмів забезпечення правопорядку у військових формуваннях є бажаний кінцевий результат діяльності суб'єктів забезпечення правопорядку, що виражається в урегульованості й упорядкованості суспільних відносин у військових формуваннях на основі норм права.

Діяльність по досягненню будь-яких цілей повинна ґрунтуватися на принципах – вихідних положеннях, що покладаються в основу її реалізації [5, с. 1133; 61, с. 525]. Більшість підходів до визначення «принципу» як правової категорії суттєво не різняться за своєю суттю. Так, у питанні принципів діяльності державних органів більшість дослідників спільні у думці, що це є базові ідеї та положення, які закріплюються нормативно і покладаються в основу їх функціонування [13, с. 155]. Принципи правоохоронної системи трактуються колективом авторів підручника «Теорія держави і права» як вихідні засади

правових теорій і концепцій, що виступають правовими орієнтирами суб'єктів правоохоронної діяльності [9].

З огляду на зазначене маємо підстави констатувати, що основними принципами механізмів забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях є нормативно закріплені керівні засади, які покладаються в основу їх функціонування. На підставі аналізу чинного законодавства пропонуємо такі принципи механізму забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях: законність; повагу до прав, свобод, гідності людини та громадянина; безперервність; системність; підзвітність і контроль.

У рамках принципу законності забезпечення правопорядку повинне здійснюватися виключно на підставі, у межах та у спосіб, визначений чинним законодавством України. З метою реалізації принципу законності суб'єкти забезпечення правопорядку під час здійснення своєї діяльності повинні поважати права, свободи та гідність людини та громадянина, дії посадових осіб повинні бути обґрунтованими за змістом і формою реалізації. Процес забезпечення правопорядку має бути безперервним і мати системний характер, діяльність компетентних органів повинна бути всебічною за змістом та упорядкованою за формою.

Важливими є структурна та функціональна впорядкованість системи забезпечення правопорядку. У зазначеному аспекті важливу роль також відіграє виховна та превентивна діяльність щодо недопущення правопорушень серед персоналу військових формувань. Принцип підзвітності та контролю створює баланс між владними повноваженнями та відповідальністю, цим самим створюючи режим законності. За протиправні дії чи бездіяльність і суб'єкти забезпечення правопорядку, і військовослужбовці та працівники військових формувань можуть бути притягнені до юридичної відповідальності згідно із чинним законодавством.

Зміст організаційно-правових механізмів забезпечення правопорядку у військових формуваннях реалізується через функціональний потенціал організаційного та правового характеру. Зазвичай організаційний компонент

тракується як форма здійснення певних колективних чи індивідуальних дій [27, с. 11]; сукупність різноманітних за своєю природою конкретних організаційних дій, покликаних організувати ефективну діяльність організації [29, с. 560]; це всі організаційні та розпорядчі дії, які є взаємозалежними і в сукупності забезпечують виконання досягнення поставлених цілей; це є система усіх методів, прийомів і способів формування та регулювання відносин між об'єктами системи та внутрішнім і зовнішнім середовищами [8].

З огляду на предмет нашого дослідження розглянемо детальніше організаційні механізми забезпечення правопорядку, тобто заходи організаційного характеру, за допомогою яких можливо забезпечити правопорядок у ЗСУ та в інших військових формуваннях. Проектування моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях, у т. ч. моделювання ефективності її функціонування, є, на нашу думку, першочерговим організаційним заходом.

Сьогодні моделювання є загальноприйнятим методом вирішення різних завдань як у науці, так і у практичній діяльності. Загалом це є матеріальне або уявне імітування реально існуючої системи шляхом спеціального конструювання аналогів (моделей), у яких відтворюються принципи організації та функціонування цієї системи [56, с. 114].

Отже, під час створення моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях необхідно визначити її основні цілі, структуру, зміст, напрямки та принципи діяльності, а також правила взаємодії її структурних елементів між собою. Кінцевим результатом такого моделювання повинно стати створення цілісної функціонуючої системи забезпечення правопорядку, яка би повністю відповідала своєму безпосередньому призначенню, об'єднавши у собі увесь спектр питань, пов'язаних зі здійсненням правоохоронної та правозахисної діяльності у військовій сфері – від досудового розслідування, оперативно-розшукової діяльності до нагляду (контролю) за додержанням законів у ЗСУ, інших військових формуваннях і підприємствах оборонно-промислового

комплексу, здійснення фахового правового захисту військовослужбовців і представництва їхніх інтересів у судах.

Побудова оптимальної структури правоохоронних органів у військовій сфері повинна здійснюватися з урахуванням специфіки військової структури держави, інститутів ЗСУ та інших військових формувань і ґрунтуватися на сформованих світовою практикою принципових засадах функціонування органів військової юстиції та військової поліції відповідно до загальновизнаних міжнародних демократичних стандартів. На нашу думку, сучасна правоохоронна система у військовій сфері потребує реформування та створення єдиного спеціального незалежного правоохоронного органу у системі військової юстиції, фахівці якого відповідно до своїх функціональних обов'язків будуть здійснювати увесь необхідний спектр правоохоронної та правозахисної діяльності у військовій сфері. Зазначене сприятиме усуненню дублювання та паралелізму в діяльності правоохоронних органів, дозволить визначити основні завдання, функції, оптимальну й обґрунтовану штатну чисельність, а також запровадження дієвої системи державного та громадського контролю за діяльністю військових правоохоронців.

Заходи кадрового, фінансового та матеріально-технічного забезпечення новоствореного органу в системі військової юстиції пропонуємо здійснювати за рахунок уже існуючих видатків державного бюджету України на вже наявні органи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях. У свою чергу, правові механізми є засобом, за допомогою якого управлінські рішення і дії набувають правового характеру [27, с. 11], упорядковуються суспільні відносини за допомогою системи правових засобів, способів і форм з метою задоволення публічних і приватних інтересів учасників суспільних відносин, забезпечення правопорядку [50, с. 268].

Ми переконані, що заходи правового механізму забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях повинні здійснюватися відповідно до науково обґрунтованих концептуальних правових засад функціонування системи забезпечення правопорядку та гарантувати адекватне реагування на загрози

територіальній цілісності, недоторканості, обороноздатності, національній безпеці й обороні, забезпечення виконання державного оборонного замовлення, захисту прав і законних інтересів військовослужбовців. Тому впровадження на практиці згаданої нами вище моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях повинне мати під собою міцне нормативно-правове підґрунтя у вигляді Концепції, правові положення якої визначатимуть вектор подальшої розбудови та розвитку цієї системи.

Зміст документа має включати: цілі, завдання, принципи функціонування системи забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях; нормативно-правове забезпечення; суб'єктів та учасників забезпечення правопорядку; основні напрями подальшої розбудови та розвитку системи забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях; строки реалізації. Ефективність нормативно-правової бази, що стосується забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях, визначається ступенем відповідності первинних правових засобів регулювання суспільних відносин у військовій сфері, які виражаються у формі дозволів, зобов'язань, заборон, соціально-політичним реаліям і формам реалізації норм права. Саме за допомогою якісної нормативно-правової бази реально виконуються функції права щодо регулювання суспільних відносин та охорони втрачених прав.

Останнім часом судова та правоохоронна системи нашої держави піддавалися численним реформам, результатом яких було скасування військових судів, правоохоронних органів і створення нових органів, таких як Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України, Національна поліція. Змінилися також певною мірою функції окремих правоохоронних органів. Очевидно, що кардинальні зміни організаційно-штатних структур державних правоохоронних органів відбувалися шляхом прийняття нових нормативно-правових актів і внесення змін у чинні, тож сьогодні ми маємо велику кількість нормативних актів, у яких розпорошені функції досудового розслідування, оперативно-розшукової діяльності, забезпечення представництва у судах.

Так, до прикладу, досудове розслідування військових злочинів покладається на слідчі органи Державного бюро розслідувань і Національної поліції України, тоді як здійснення представництва інтересів військовослужбовців, котрі виконують бойові завдання в особливий період під час воєнного стану та не мають змоги отримати належну правову допомогу, не передбачене жодним нормативно-правовим актом. З огляду на зазначене особливої актуальності набуває питання проведення систематизації законодавства у сфері забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях із метою виявлення прогалин, колізій і дублювання, а також визначення оптимальної структури та правового статусу правоохоронних органів у військовій сфері.

За умов складної військово-політичної ситуації, викликаній анексією Російської Федерації Криму, проведенням ООС на сході України, формування правової свідомості та правової культури серед особового складу ЗСУ, інших військових формувань є особливо важливим аспектом, що прямо впливає на якісне виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань і на боєготовність загалом. Низький рівень правових знань породжує правовий нігілізм і часто стає причиною вчинення правопорушень. Водночас правові знання переростають у правові переконання, впливають на свідомість військовослужбовця і є основою для формування правової культури. Тому системна правова робота, що максимально сприятиме формуванню високого рівня правосвідомості та правової культури у військовослужбовців, є невідкладним завданням військового командування, адже від цього прямо залежить стан правопорядку у військових підрозділах.

Таким чином, враховуючи вищевикладене, можна дійти висновку про те, що організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях є системою організаційних методів, прийомів, способів і процедур щодо: а) проектування моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; б) побудови оптимальної структури правоохоронних органів у військовій сфері; в) формування кадрового резерву

суб'єктів забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях;
г) здійснення фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Вони реалізуються за допомогою правових засобів, які включають:

- розробку науково обґрунтованих концептуальних правових засад функціонування системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях;
- створення ефективної нормативно-правової бази у сфері забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях;
- визначення правового статусу правоохоронних органів у військовій сфері;
- формування правової свідомості та правової культури серед особового складу ЗСУ та інших військових формувань.

Враховуючи вищезазначене, перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо у винайденні шляхів удосконалення системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях.

2.2. Політична відповідальність Збройних Сил України

Політична відповідальність – різновид соціальної відповідальності, який виникає за порушення в сферах державного управління, політики, права, релігії, та моралі при здійсненні професійної й повсякденної діяльності, що має вплив на політичні процеси. Політична відповідальність може виникати за недотримання політичних обіцянок, неправильне обрання політичних курсів, зловживання посадовим становищем, введення в оману своїми політичними діями, порушення загальноприйнятих етичних норм поведінки, використання релігійного адмінресурсу тощо.

Політико-правова відповідальність полягає в застосуванні конституційно-правових санкцій, імперативного мандату, проведенні перевиборів. Проявами морально-політичної відповідальності є суспільний осуд та недовіра, історична відповідальність. Політико-релігійна відповідальність настає за релігійні

зловживання, за якими можуть слідувати суспільний осуд чи покарання за порушення релігійних норм. Санкції політичної відповідальності не завжди передбачені діючим законодавством, можуть уявляти собою різні комбінації поєднання конституційної, кримінальної, адміністративної, дисциплінарної відповідальності та морального осуду суспільства, релігійної та історичної відповідальності.

Традиційно до суб'єктів політичної відповідальності відносять главу держави, уряд, парламент, органи місцевої влади, політичні партії, суспільні організації, політичну еліту, народ тощо. Політична відповідальність може наставати як за дії, так і за бездіяльність, мати періодичний характер в залежності від певних обставин, бути перспективною та ретроспективною, об'єктивною та суб'єктивною, негативною та позитивною, індивідуальною та колективною.

Останнім часом в сучасній політологічній думці спостерігається тенденція щодо розширення кола суб'єктів політичної відповідальності. Не дивно, що увагу науковців привертає політична відповідальність Міністерства Оборони України, Збройних сил України, Національної гвардії України адже історично армія завжди грала велику роль в політичному процесі «активно впливала на маси, великі соціальні спільноти, політичні партії, державну владу, політичну систему суспільства в цілому, її розглядали як відносно самостійну політичну силу» [55, с. 142].

Сучасний взаємозв'язок збройних сил та політики очевидний та витікає із положень діючого законодавства України та інших зарубіжних країн щодо функцій їх керівного апарату й прав та обов'язків військових. Він має різні моделі в системі противаги органів публічної влади та громадянського суспільства в залежності від форми державного та політичного устрою певної країни, традицій, передумов впровадження, наявності воєнного стану в країні тощо.

М. Требін пропонує дев'ять світових моделей різних історичних періодів взаємозв'язку армії та політики в залежності від суспільно-політичного положення військових та ролі та місця органів управління армією серед органів державної влади, особливостей керування збройними силами, їх правового

статусу: об'єктивний контроль, поліцейський контроль, апаратний контроль, озброєна нація, суб'єктивний контроль, гарнізонний стан, патерналістська модель, преторіанська держава, політичний вакуум [55, с. 142]. В залежності від обраної державою моделі вказаного взаємозв'язку і буде вирішуватися об'єм та види політичної відповідальності органів управління збройних сил та військовослужбовців в конкретній країні.

Відповідно до Закону України «Про Збройні Сили України» «Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України (ст.17) [18] покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Організаційно Збройні Сили України складаються з органів військового управління, з'єднань, військових частин, вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, установ та організацій. Міністр Оборони України здійснює військово-політичне та адміністративне керівництво Збройними Силами України, а також інші повноваження, передбачені законодавством» [38].

В такому випадку доцільним є проведення комплексного дослідження політичної відповідальності Міністерства Оборони України та його структурних підрозділів і службовців разом з політичною відповідальністю Збройних Сил України та їх структурних підрозділів й військовослужбовців, як керівного органу Збройних Сил України і їх складу, з метою вивчення розподілу політичної відповідальності поміж вказаними суб'єктами.

Відповідно до Положення про Міністерство Оборони України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 671, Міністерство Оборони України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у війсьній сфері, сферах оборони і військового будівництва в мирний час і особливий період; організацію в силах оборони заходів оборонного планування; визначення засад воєнної, військової кадрової та військово-технічної політики у сфері оборони; здійснення військово-політичного та адміністративного керівництва Збройними Силами;

здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони; забезпечення в межах повноважень, передбачених законом, реалізації державної політики з оборонних питань, що пов'язані з використанням повітряного простору України та захистом суверенітету держави; координацію діяльності Держспецтрансслужби для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час та в особливий період; центральним органом виконавчої влади в галузі державної авіації та органом військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні сили України та Державна спеціальна служба транспорту [37].

Крім вказаного, до функцій Міністерства Оборони України, реалізація яких може впливати на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні процеси, можливо віднести: розробку в установленому порядку Стратегії воєнної безпеки України, оборонних державних цільових програм, проектів законів, узагальнення практики застосування законодавства; визначення пріоритетних напрямів розвитку наукової і науково-технічної діяльності у воєнній сфері; здійснення заходів щодо розвитку культури і духовності у Збройних Силах, військово-патріотичного виховання громадян; визначення шляхів становлення та розвитку спроможностей системи стратегічних комунікацій, проведення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності, виявлення потенційної та реальної інформаційної загрози в сфері оборони, вживання заходів до забезпечення інформаційної безпеки, кібербезпеки та кіберзахисту; здійснення міжнародного співробітництва за воєнно-політичним, військово-технічним та іншими напрямами з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями; здійснення заходів, спрямованих на реалізацію соціально-економічних і правових гарантій військовослужбовців, членів їх сімей та працівників Збройних Сил; забезпечення відповідно до законодавства конституційного права громадян на свободу світогляду і віросповідання, співробітництва між Міноборони та релігійними організаціями для задоволення релігійних потреб віруючих, які проходять службу у Збройних Силах тощо.

Збройні Сили України не тільки підпорядковані Міністерству Оборони України, а й знаходяться під впливом його військової, інформаційної, ідеологічної, релігійної, соціальної політики, напряду залежать від неї. Як орган публічної влади, на відміну від Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України, склад Міністерства Оборони України не підлягає конституційній відповідальності у вигляді розпуску чи висловлені недовіри, таким чином до нього не може бути застосована політична відповідальність як до органу публічної влади, що був сформований на засадах безпосередньої реалізації виборчих прав громадянами України.

Перетворенню армії на самостійну політичну скеровану силу заважають законодавчі положення щодо розподілу влади та призначення на посаду Міністра оборони з числа цивільних осіб Верховною Радою України за поданням Президента України. Безумовно, що саме Збройні Сили України знаходяться під керівництвом військових не зважаючи на те, що головнокомандуючим під час воєнного стану є Президент України. Вказаний баланс інтересів свідчить про існування взаємозв'язку поміж армією та публічною владою країни в демократичному модусі та розподілі політичної відповідальності поміж ними. Такий «обопільний контроль» гарантує те, що армія не зможе довго контролювати та впливати на державну політику.

Коллективну та індивідуальну політичну відповідальність можуть нести посадовці Міністерства Оборони України за порушення у зв'язку із здійсненням своїх посадових повноважень (розроблення завідомо недоцільних законодавчих актів, віддання розпоряджень невідповідних державній політиці в оборонній та воєнній сферах, зловживання владою, перевищення службових повноважень, корупцію, колабораціонізм, невиконання трудових обов'язків належним чином, невідповідність займаній посаді тощо), що буде застосовуватися разом із кримінальною, адміністративною, дисциплінарною відповідальністю у вигляді суспільного осуду, не призначенням на посади в органах державної влади у зв'язку із втратою репутації тощо.

Особливістю колективної відповідальності службовців Міністерства Оборони України є її суспільне розуміння як політичної відповідальності органу публічної влади, що неодмінно буде рефлектувати на рівень довіри органам публічної влади в країні взагалі та відбиватися у вигляді зниження довіри Президенту України, як головнокомандуючого військовими силами України.

Структурні підрозділи Міністерства Оборони України й його посадовці несуть й історичну відповідальність у разі підтримки чи формування невиправданих стратегій воєнної безпеки України, оборонних державних цільових програм, проектів законів, дезінформацію щодо дійсного матеріально-технічного стану та військової підготовки Збройних Сил України, особливо під час воєнного стану, деморалізації військових, пропаганду колабораціонізму серед військовослужбовців та цивільного населення, несення військових втрат та поразок на фронті тощо.

Збройні Сили України, їх структурні підрозділи забезпечують своє функціонування завдяки військовослужбовцям. Нормами діючого законодавства України поняття «військовослужбовець» закріплене ч. 9 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу»: «військовослужбовці – особи, які проходять військову службу» [33]. Як правило права військових складаються з конституційних прав та тих прав та обов'язків, які вони мають у зв'язку із здійсненням своєї професійної діяльності. В такому ключі необхідно погодитися з Б. Шамрай, який зазначає, що «правовий статус військовослужбовців складається із загальногромадянської і військово-службової складових. Конституційні права та свободи військовослужбовців можуть обмежуватися Конституцією та законами» [59, с. 73-74].

Політичні права військових не завжди співпадають з правами простих громадян та можуть мати законодавчі обмеження. В. Пашинський зазначає, що «у багатьох країнах діють положення, що передбачають обмеження виборчих прав громадян, пов'язані з характером роботи (служби), яку вони виконують. Найчастіше обмеження стосуються військовослужбовців. Це пов'язано з тим, що через виконання ними особливого виду державної служби – військової служби,

на них поширюється дія особливих дисциплінарних правил, а обмеження у виборчих правах повинні не допускати такого стану, коли б службова дисципліна могла поставити під загрозу свободу вибору, вплинути на прийняття рішення виборцем, послабити військову дисципліну. Не мають права голосу особи, які перебувають на військовій службі у збройних силах Аргентини, Туреччини, Мексики та інших країнах [30, с. 66]».

На відміну від країн з «апаратним контролем» в Україні положеннями ст. 5 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» зазначається, що «військовослужбовці – громадяни України, які проходять службу на території України в Збройних Силах України, беруть участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирають і можуть бути обраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України» [47], зазначаючи таким чином перелік політичних прав громадян України, що проходять військову службу. Крім вказаних політичних прав, українські військовослужбовці мають право «створювати свої громадські об'єднання відповідно до законодавства України. Військовослужбовці не можуть бути членами будь-яких політичних партій або організацій чи рухів. Організація військовослужбовцями страйків і участь в їх проведенні не допускається» [47].

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про Збройні Сили України» «військовослужбовці зупиняють членство у політичних партіях та професійних спілках на період військової служби, військовослужбовці можуть бути членами громадських організацій, за винятком організацій, статутні положення яких суперечать засадам діяльності Збройних Сил України, і можуть брати участь в їх роботі у вільний від обов'язків військової служби час, коли вони вважаються такими, що не виконують обов'язків військової служби» [38].

Політична відповідальність виборців (нездійснення своїх виборчих прав, обрання недостойних кандидатів) та осіб, що висувають свої кандидатури в депутати органів місцевих рад та Верховної Ради України, громадських об'єднань, як інститутів громадянського суспільства, що захищають інтереси певного кола осіб, неодноразово досліджувалась в сучасній літературі. За

порушення виборчого законодавства, використання адмінресурсу, введення в оману своїми завідомо неправдивими політичними програмами, неявку на вибори виборців, здійснення вибору негідного кандидату може наставати як законодавчо передбачена відповідальність аж до кримінальної, так і морально-політична відповідальність у вигляді суспільного осуду чи історичної відповідальності.

При цьому необхідно відмітити, що військовослужбовці є тою суспільною верствою, яка сама по собі може мати вплив на формування політичного світогляду громадян, приймає участь в вихованні громадянського патріотизму, підлягає особливому пильному ставленню з боку суспільства та осуджується ним за підвищеними критеріями. Відмінною рисою політичної відповідальності військовослужбовців уразі обрання депутатами органів місцевого самоврядування та Верховної Ради України є той факт, що вони прикомандировуються до відповідних рад до кінця депутатських повноважень, а після закінчення строку перебування на виборчій посаді продовжують службу в Збройних Силах України.

Обмеження участі військовослужбовців в політичних партіях першочергово пояснюється можливим використанням адмінресурсу у виборчому процесі, створення політичних партій, члени яких будуть представлені виключно військовими, що в майбутньому може призвести до державних воєнних переворотів, домінуванню військових в парламенті тощо. Безумовно, що основну політичну відповідальність військовослужбовці несуть за результати військових дій та порушення уставу. Це тягне за собою історичну відповідальність та осуд з боку суспільства. Неетична поведінка військовослужбовців, як представників органу влади, який повинен мати статус зразку патріотизму і має вплив на формування суспільної ідеології на державному рівні, теж суворо осуджується суспільством. Вказане може відіграти й вирішальну роль при присвоєнні військових звань та нагородженні державними нагородами.

Особливої уваги заслуговує політична відповідальність за воєнні та військові злочини. Вони засуджуються суспільством та міжнародною

спільнотою, мають законодавче передбачене кримінальне покарання. Здійснення воєнних злочинів полягає в порушенні правил ведення війни та тягне за собою накладення дипломатичних, військових, економічних чи застосування інших заходів міжнародного впливу. Визначення покарання за військові злочини є прерогативним правом конкретної країни за кримінальні правопорушення при проходженні військової служби та відносно громадян та військовослужбовців протилежної сторони військового конфлікту тощо. Особливістю політичної відповідальності за воєнні та військові злочини є можливість її застосування в сукупності з міжнародно-правовими та національними кримінально-правовими нормами, використання в якості інструменту інформаційної зброї та можливість залучення міжнародних організацій, країн, іноземних громадян з метою морального тиску на правопорушника.

Отже, політична відповідальність Збройних Сил України може формуватися під впливом реалізації політичних функцій Міністерства Оборони України та полягає в відповідальності наступних суб'єктів: Міністерства Оборони України, його структурних підрозділів та службовців, Збройних сил України, його структурних підрозділів та військовослужбовців. Об'єм політичної відповідальності військових органів та формувань, їх службовців залежить від правового статусу армії країни в системі політичної влади та від об'єму їх політичних прав. Політична відповідальність військових органів та формувань в Україні застосовується до їх службовців в сукупності із кримінальною, адміністративною, дисциплінарною відповідальністю у вигляді морального осуду суспільства та історичної відповідальності. Конституційна відповідальність, як вид політичної відповідальності, не застосовується до військових структур в Україні відповідно до положень діючого законодавства. Особливостями політичної відповідальності в військовій сфері є її міжнародно-правова складова (міжнародні санкції) та можливість застосування кримінальної відповідальності інших країн за воєнні та військові злочини.

2.2. Моральні аспекти політичної відповідальності

Актуальність проблеми пов'язана з основними завданнями забезпечити взаємодію політики і моралі як регуляторів суспільного життя за для мирного співіснування. Політична відповідальність в сучасному демократичному світі стає невід'ємною частиною політичної діяльності. Політик, який знаходиться під постійним контролем медіа та громадян, змушений відкрито і публічно відповідати за свої рішення та вчинки. Саме тому, важливо дослідити етичну складову політичної відповідальності.

Відповідальність в сучасній системі знання виступає як досить складне та багатокомплексне поняття. Його значення є сталим, але контекст тлумачення безпосередньо пов'язаний зі сферою застосування. Поняття відповідальності широко використовується в юридичній сфері, у філософії та етиці, а в зв'язку з розвитком глобалізаційного підходу досліджень, стала важливою частиною екології, політики та економіки. На сьогоднішній день, проблема відповідальності безпосередньо пов'язана з дискусіями щодо співвідношення політики та моралі як регуляторів суспільного життя, подальшого майбутнього людства та спробами інституціоналізації моралі. Існуючи на сьогоднішній день теорії, по-різному пояснюють природу політичної відповідальності та специфіку її проявів.

В першу чергу, нам треба дати визначення що ж таке відповідальність загалом. «Відповідальність – це відношення залежності людини від чогось (від іншого), що сприймається нею як визначальна основа для прийняття рішень, прямо або непрямо спрямованих на збереження іншого або сприяння йому. Об'єктом можуть бути інші люди, майбутні покоління, спільноти, а також тварини, навколишнє середовище, матеріальні і духовні цінності та ін.» [5]. В історії філософії відповідальність пов'язують з вченням про свободу (свободу волі, прийняття рішення, свободу дії), зобов'язання і провини. Свобода – одна з умов відповідальності, відповідальність – один із проявів свободи, зокрема як

автономії: людина вправі приймати рішення і вчиняти дії згідно своїх думок та уподобань, але вона повинна відповідати за їх наслідки і не може перекладати провину за негативні результати своїх рішень і дій на інших. Міра свободи людини засвідчується мірою її відповідальності. У міру розширення кола об'єктів відповідальності в межах своєї свободи, людина долає тісні межі умовностей.

Проблема відповідальності виникає тоді коли ми заперечуємо детермінізм та наділяємо людину свободою волі. Хоча, термін «відповідальність» в філософському контексті почали використати лише в XVIII столітті, даний концепт був пов'язаний з проблемою свободи ще за часів античності. Так, вже Аристотель охарактеризував зв'язок свободи волі та відповідальності. Філософ не використовує саме поняття «відповідальність», а описує окремі аспекти покарань та винагород як наслідків прояву свободи волі. Людина, за Аристотелем, може здійснювати як прекрасні, так і ганебні вчинки, та залежно від того якого характеру був вчинок, людина отримує почесні або покарання. Відповідальність, таким чином, припускає поінформованість людини щодо умов дії і вимог, які до неї пред'являються. Але не знання вимог, зауважує Аристотель, в окремих випадках може бути поставлено людині в провину. Окресливши основні ознаки відповідальності, Аристотель сформував новий філософський вектор пов'язаний з проблемою свободи волі та відповідальності. Надалі в історії філософії його теорія мала продовження в двох напрямках.

Перший, відповідно до якого похвала або осуд були б доцільними, якщо, і тільки якщо, реакція такого роду, призводить до бажаної зміни агента або його поведінки. В такому випадку, детермінізм і свобода волі сумісні і така теорія класифікується як компатибілізм. Ця течія констатує, що детермінізм не представляє ніякої загрози для моральної відповідальності, оскільки похвала та звинувачення все ще можуть бути ефективним засобом впливу на поведінку іншої людини, навіть у детермінованому світі. Т. Гоббс, Д. Юм, і Дж. Стюарт Мілль поряд зі стоїками є представниками цієї концепції.

Другий, відповідно до якого похвала або осуд застосовувались до суб'єкта, якщо і тільки якщо він заслуговує такої реакції. Тобто, більшість з них вважають, що якщо суб'єкт дійсно заслуговує похвали або покарання, то він повинен контролювати свої дії, що є несумісним з причинною визначеністю. Представниками даної теорії є інкомпатибілістами. Вони вірять, що детермінізм несумісний зі свободою волі. Прихильниками даної теорії були Епікур, Августин, Т. Рід, і І. Кант.

Отже, навіть якщо існуюча історико-філософська проблематика безпосередньо не спеціалізується на понятті політичної відповідальності, тим не менш, розгляд філософського тлумачення відповідальності, вказав на деякі теми, які можуть мати ключове значення для розуміння завдання запропонованого дослідження. Філософський аналіз свободи волі та детермінізму демонструє, що роль відповідальності залежить від зовнішніх факторів, багато з яких, знаходяться поза нашим контролем. Також, запропоновані ще Аристотелем похвала та осуд, винагорода та покарання, є важливими моральними механізмами в контексті політичної діяльності.

Відповідальність також тісно пов'язана з моральними нормами і цінностями, що регулюють поведінку людини і впливають на людські відносини. Від розуміння сенсу та наслідків політичної діяльності, від відповідальності за прийняття суспільно-значущих рішень залежить розвиток кожної окремої держави та світу в цілому. Отже, «Політична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, що полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади. Основними такими вимогами є моральні і правові норми відповідно до яких можна виокремити морально-політичну та політико-правову відповідальність» [22, с. 48].

Історичний аналіз наукових досліджень показав, що термін «відповідальність» дуже довгий час використовувався лише в контексті політики. Сучасне значення відповідальності виникло лише наприкінці XVIII століття в контексті розгляду відповідальності представників парламенту. Термін виник в

межах дебатів про представницький уряд, як, уряд, що має представляти інтереси певних груп людей і тому є відповідальним перед ними. Ключовим питанням дискусії стала трансформація відповідальності. Єдиний авторитет в особі монарха поступився місцем органу народного представництва, який виражає волю суспільства і покликаний контролювати як дотримання виданих законів з боку виконавчої влади, так і зміст її діяльності. Вивчаючи етимологію поняття «відповідальності», ми знаходимо перші згадки в «Оксфордському словнику англійської мови», який засвідчує використання даного терміну в дебатах з приводу конституції США (1787), і в текстах англо-ірландського політичного мислителя Едмунд Берка (1796). Так само і Джон Стюарт Мілль досліджуючи проблему відповідальності, в середині дев'ятнадцятого століття, застосовує термін не в контексті свободи волі, а трактує його як основний принцип представницької влади. Велику цінність в дослідженні політичної відповідальності має доробок М. Вебера. Виділення «етики переконання» і «етики відповідальності» дозволили М. Веберу виділити два типи поведінкових орієнтирів. Запропоновані автором нормативно-поведінкові моделі не протистоять, а взаємодоповнюють одна одну. Етика переконання – це абсолютна етика самовідданої спрямованості до досконалості. Автор зауважує, що представник першого типу стурбований важливістю цілей – і не збирається відповідати за характер результатів своїх дій. В етиці відповідальності світ приймається з усіма його недоліками. Прихильники цього орієнтиру приділяють особливу увагу засобам реалізації цілей і готові відповідати за наслідки своїх дій, які можливо передбачити. Автор висуває концепт етики відповідальності в політиці. Для Вебера, політичне покликання потребує уваги до фактів та наслідків дій – а не віри в абстрактні принципи.

Практичний характер, орієнтації на об'єктивні результати обумовлює особливу актуальність етики відповідальності в рамках політичної діяльності. Дискурс про політичну відповідальність довгий час продовжував розвиватися в європейському контексті саме як урядова відповідальності. В зв'язку з активною демократизацією світу межі політичної відповідальності розширились. Виходячи

з цього, кожне рішення суб'єкта, наділеного політичною владою, абсолютно вільно піддається громадській оцінці і є підставою для відповідальності. Сьогодні, на думку політичного соціолога М. Дюверже процес формування безособовості сучасної влади завершився і в результаті цього правителі стали «слугами», «посадовими особами». Зміна представників держави перестала мати відбиток революційності і набула характеру невід'ємної складової сучасного політичного життя. Найважливішою категорією стала «довіра», що представляє собою певний зв'язок між народом та владою, а поряд з процедурами (наприклад, виборами або реалізацією представницькими органами своїх «контрольних» повноважень) саме громадська думка, сформована через засоби масової інформації, стало джерелом «зворотного зв'язку» з політиками. Політик, що втратив довіру суспільства в сучасному світі, приречений.

В сучасній політико-філософській думці концепт політичної відповідальності з одного боку піддається критиці, з іншого потребує глибокого вивчення. Наприклад, Н. Луман стверджує, що політична відповідальність є лише необхідною фантастикою, на якій тримається політична система. Навіть Джон Данн, один з небагатьох вчених, який інтерпретує політичну відповідальність, переконаний, що політичні концепції, такі як політична відповідальність «безнадійно абстрактні, мають загальний характер і, отже, їх замало по відношенню до неоднорідності та складності фактів з реального політичного життя» [62, с. 381]. На противагу їх критичному погляду, Л. Холмес наголошує про нагальну важливість дослідження політичної відповідальності. Неоднорідність її розуміння і проблема відсутності чіткої теоретичної розробки даного концепту мають негативні наслідки для реальних політичних процесів сучасності. Політична відповідальність заслуговує високої уваги саме тому, що відсутність її як дієвого механізму має нищівні наслідки для держави [65].

Слід підкреслити, що політична відповідальність – це насамперед відповідальність політичного діяча (групи). Політик, як публічна особа, має своїм обов'язком приймати рішення та здійснювати вчинки від імені суспільства. Така діяльність змушує політичного актора відмовитись від власних інтересів і

чинити на благо свого народу. На жаль, політична реальність демонструє нам багато прикладів, де політик прикриваючись суспільно значущими намірами направляє свої дії на здобуття приватної користі. Саме на ґрунті такого протиріччя виникла проблема «брудних рук». Навіть якщо політик є морально свідомою особою і не бажає чинити в супереч загальноприйнятим нормам, в умовах сучасного політичного простору він не зможе відмовитись від прийняття рішень, що будуть суперечити моралі. Саме тому, так звана проблема «забруднення рук» є беззаперечною. Не зважаючи на це, кожен політик демократичного світу знаходиться під постійним контролем суспільства, тому несе на собі тягар відповідальності за кожну помилку здійснену під час своєї роботи. Але важливо розуміти відмінність особистої відповідальності та політичної. В зв'язку з тим що політика є публічною сферою, неморальні вчинки в особистому житті політичного суб'єкта також засуджуються суспільством і діяч навіть може нести покарання. Наприклад, конфлікти в сім'ї чи політичні зради можуть мати великий резонанс в суспільстві, тим самим підриваючи довіру до політика і вимагаючи відповідальності перед народом за особисті помилки. Але, варто зазначити, що така проблема не буде компетенцією політичної відповідальності. На противагу їй, прийняття політичних рішень, що мають негативні наслідки на загальнодержавному рівні, та скоєння незаконних дій будуть предметом політичної відповідальності. Саме тому, досліджуючи дану проблему важливо розмежовувати політичну та особисту відповідальність.

Як було зазначено раніше, політична відповідальність є вузьким поняттям ніж соціальна відповідальність. Вона має відношення лише до певного політично-професійного сектору. Більш того, вона обмежена суто публічно-владною сферою та може застосовуватися лише до політичного суб'єкта. Тому, колективна політична відповідальність можлива лише як відповідальність певних політичних груп (партій, парламенту, міністерства, тощо). Члени групи які поділяють спільні інтереси або потреби демонструють ознаки групової відповідальності. На сьогоднішній день відомі різні приклади проявів колективної відповідальності в політиці. Коли уряд приймає певне рішення

колективно, тоді і відповідальність лежить не на окремій особі, а на всьому колективі. Найяскравішим випадком в політичній практиці є колективна відповідальність кабінету міністрів у Великобританії. Вона припускає обов'язкову підтримку всіма членами уряду рішень, прийнятих кабінетом міністрів і зафіксована на законодавчому рівні. Невиконання даної норми призводить до відставки міністрів. Відповідальність політичної партії як цілого за дії окремих своїх членів, також демонструють даний принцип. Якщо говорити про моральну складову політичної колективної відповідальності, то тут важливо зауважити, що відчуття провини за скоєне всією політичною групою чи окремим представником є індивідуальною характеристикою і стосується кожного індивіда окремо. Ми не можемо вимагати рівного ступеню моральної відповідальності від кожної особи в колективі. Але відповідальність за наслідки перед суспільством, вони можуть нести разом.

Звичайно, в демократичному суспільстві, де політик є представником народу, громадянин теоретично несе відповідальність за вибір суб'єкта влади і за подальші дії свого представника. Прихильником такої точки зору був К. Ясперс. На його думку колективна відповідальність може бути лише політичною: «немає сенсу звинувачувати народ як ціле у злочині, злочинець – це завжди окрема людина. Всі люди причетні до політики тим чи іншим чином. Навіть якщо людина зовсім не цікавиться політикою і не ходить на вибори, «політична відповідальність залишається з нею, бо вона живе завдяки порядку в державі. Поза сучасною державою немає нічого» [66, с. 25]. К. Ясперс запропонував, розуміти колективну відповідальність окремого народу як співпереживанням чи почуттям провини за дії своїх сучасників або предків. Таке почуття є суто добровільним і пов'язано з особистісними моральними цінностями.

Як вже було зазначено, політична відповідальність проявляється у вигляді моральної відповідальності та в крайніх ситуаціях стає проблемою юридичної відповідальності. В останньому випадку вона має спиратися на закон, та більшою мірою є негативною. Політично-правова відповідальність пов'язана з наслідками за правопорушення та несе за собою юридичне покарання. Такими наслідками

стають конституційно-правові санкції: усунення з посади, дострокове припинення повноважень чи відставка, скасування дії, заборона діяльності тощо. Юридичні норми мають великий вплив на політичне життя, але створюючи ці обмеження, вони все одно не можуть піднятися над політикою. На жаль, сучасний політичний суб'єкт має вплив на зміни в законі та в деяких випадках може відхилитися від юридичної відповідальності. «Під впливом певних чинників та за відповідних умов можливі (і часто виникають) ситуації, коли особи і цілі колективи свідомо порушують норми права, але притягнення їх до юридичної відповідальності (яке само по собі є формалізованим процесом) не відбувається. Приміром, незаконність рішень або дій суб'єкта, який має владні повноваження потребує офіційного визнання. Інакше вони вважаються законними і підлягають виконанню, безвідносно наочної суперечності матеріальним або процесуальним вимогам закону» [25, с. 177].

На противагу політично-правовій відповідальності, морально-політична відповідальність виступає позитивною і пов'язана з ціннісно-нормативною базою політичного діяча та суспільства в цілому. Її регулятором виступає не закон, а етичні норми і як наслідок суспільний осуд. Т. Аболіна запропонувала тлумачити політичну етику як кодифіковану політичну мораль, «раціоналізований пласт культури», котрий зумовлює сутнісну природу моральних зобов'язань; як професійну етику осіб і груп, які займаються політикою; як науку про політичну мораль, яка існує у формі політико-етичних вчень і доктрин [1, с. 7]. Специфіка морально-політичної відповідальності полягає в тому, що вона не має чіткого інституціонального характеру, є гнучкою та пов'язана з особистою моральною свідомістю політичного діяча. Вона може проявлятися як індивідуальна та загальноприйнята мораль. Так, політичний суб'єкт може керуватись свої власними моральними цінностями, тільки в тому випадку коли вони не суперечать загальноприйнятим, фундаментальним цінностям. З одного боку можливі ситуації коли політичний діяч усвідомлює потребу взяти відповідальність за свої дії, з іншого боку дуже часто суспільство змушує його до цього. Більш того, морально-політична відповідальність має високе психологічне

навантаження, яке полягає в розумінні політичним суб'єктом масштабів впливу прийнятого рішення чи скоєної дії.

Політична відповідальність пов'язана, на нашу думку, не з легітимністю влади, а з критерієм довіри, що найкращім чином демонструє нам загострення проблеми відповідальності в сучасному демократичному світі. Ми можемо констатувати, що на сьогоднішній день довіра до політичних діячів знаходиться в кризовому стані. Отже, в зв'язку з тим що політична мораль є досить специфічною сферою і ми не можемо контролювати її в повній мірі, з'являється потреба інституціоналізації мораль. Прикладна етика пропонує застосовувати кодекси державних службовців для контролю виконання норм та принципів політичної діяльності. Етика державного службовця – це система норм та правил поведінки державно-службових відносин, які належать даному суспільству і є нормами загальнолюдської моралі. Таким чином, виділяються норми, що передбачають обов'язок дотримання певних професійних обмежень при реалізації власної політичної функції, а також норми, що регулюють поведінку політичного актора в рамках політичних відносин. Політичні норми можуть бути пов'язані як із виконанням політиком своїх функціональних повноважень, так і визначати його поведінку за рамками його професійної сфери.

Вивчаючи нормативні бази різних країн, які є підставою для настання політичної відповідальності ми простежуємо їх неоднорідність. Крім того, реальна політика демонструє, що можлива наявність абсолютно різних наслідків у разі порушення однієї і тієї ж політичної норми. Важливе значення має, хто саме стає суб'єктом відповідальності і за яких обставин норма була порушена. Один і той же політичний вчинок в США і в Китаї може мати кардинально різні наслідки і оцінки. Отже, етичний кодекс є дуже важливою складовою сучасної політики. Він має бути розроблений в межах окремих держав, з акцентами саме на ті норми та цінності, що є важливими для існуючої культури та моралі. Кодекси створюють можливість контролювати виконання норм та вимагають від політичного діяча моральної відповідальності перед суспільством.

Отже, політична відповідальність виступає автономним видом відповідальності, що стосується специфічної публічно-політичної сфери, та використовує правові та моральні механізми. Політична відповідальність є досить важливою та гострою проблемою сучасної політики, що потребує філософсько-етичного осмислення. Дана проблема стала актуальною з розвитком демократичної моделі правління і на сьогоднішній день знаходиться в стадії теоретичної розробки. Політична відповідальність притаманна лише вузькій професійній галузі і застосована лише по відношенню до політичного суб'єкта, яким може виступати один індивід або група. Політичний діяч, як представник народу має володіти високим рівнем моральних цінностей та приймати відповідальність як морально-психічну характеристику, а не лише як зовнішній примус. В зв'язку з тим що політика є відкритою діяльністю, вона піддається контролю з боку моралі. Завдяки розвитку медіа суспільство отримує більше важелів впливу на політичний процес. Політик має відповідати за наслідки своїх дій та рішень перед громадянами. Лише відповідальна політика може повернути довіру людей, яка зараз знаходиться в кризовому стані. Для контролю політичної моралі, в сучасній політиці використовуються етичні кодекси держслужбовців. Вони допомагали контролювати виконання норм та принципів, що притаманні певному суспільству.

Висновки до розділу 2

Організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях є системою організаційних методів, прийомів, способів і процедур щодо: а) проектування моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; б) побудови оптимальної структури правоохоронних органів у військовій сфері; в) формування кадрового резерву суб'єктів забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; г) здійснення фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Вони реалізуються за допомогою правових засобів, які включають: розробку науково

обґрунтованих концептуальних правових засад функціонування системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; створення ефективної нормативно-правової бази у сфері забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; визначення правового статусу правоохоронних органів у військовій сфері; формування правової свідомості та правової культури серед особового складу ЗСУ та інших військових формувань.

Політична відповідальність Збройних Сил України може формуватися під впливом реалізації політичних функцій Міністерства Оборони України та полягає в відповідальності наступних суб'єктів: Міністерства Оборони України, його структурних підрозділів та службовців, Збройних сил України, його структурних підрозділів та військовослужбовців. Об'єм політичної відповідальності військових органів та формувань, їх службовців залежить від правового статусу армії країни в системі політичної влади та від об'єму їх політичних прав. Політична відповідальність військових органів та формувань в Україні застосовується до їх службовців в сукупності із кримінальною, адміністративною, дисциплінарною відповідальністю у вигляді морального осуду суспільства та історичної відповідальності. Конституційна відповідальність, як вид політичної відповідальності, не застосовується до військових структур в Україні відповідно до положень діючого законодавства. Особливостями політичної відповідальності в військовій сфері є її міжнародно-правова складова (міжнародні санкції) та можливість застосування кримінальної відповідальності інших країн за воєнні та військові злочини.

Політична відповідальність виступає автономним видом відповідальності, що стосується специфічної публічно-політичної сфери, та використовує правові та моральні механізми. Політична відповідальність є досить важливою та гострою проблемою сучасної політики, що потребує філософсько-етичного осмислення. Дана проблема стала актуальною з розвитком демократичної моделі правління і на сьогоднішній день знаходиться в стадії теоретичної розробки. Політична відповідальність притаманна лише вузькій професійній галузі і застосована лише по відношенню до політичного суб'єкта, яким може виступати

один індивід або група. Політичний діяч, як представник народу має володіти високим рівнем моральних цінностей та приймати відповідальність як морально-психічну характеристику, а не лише як зовнішній примус. В зв'язку з тим що політика є відкритою діяльністю, вона піддається контролю з боку моралі. Завдяки розвитку медіа суспільство отримує більше важелів впливу на політичний процес. Політик має відповідати за наслідки своїх дій та рішень перед громадянами. Лише відповідальна політика може повернути довіру людей, яка зараз знаходиться в кризовому стані. Для контролю політичної моралі, в сучасній політиці використовуються етичні кодекси держслужбовців. Вони допомагали контролювати виконання норм та принципів, що притаманні певному суспільству.

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

3.1. Удосконалення організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави

Питання формування оборонного законодавства слід розглядати у контексті підсилення національної безпеки України. Це зумовлено тим, що категорії «національна безпека» та «оборона» взаємопов'язані та взаємозалежні. В. В. Богуцький та Є. І. Григоренко стверджують, що категорія «національна безпека» та «оборона» є дуже сильно спорідненими й взаємопов'язаними, та це знаходить свій прояв в особливостях інституційної побудови державного апарату та назвах державних органів чи їхніх структурних підрозділах. При цьому автори констатують, що реалізуючи оборонну функцію, держава лише частково забезпечує національну безпеку, але тим самим охоплює базові й ключові її аспекти, створюючи для неї мінімально необхідний рівень живучості. Адже, без вирішення оборонних питань, без гарантування державного суверенітету та територіальної цілісності, без забезпечення правосуб'єктності держави буде неможливим забезпечувати всі інші складові національної безпеки [3, с. 38].

Саме тому необхідно констатувати той факт, що удосконалення оборонного законодавства та практики його застосування може суттєвим чином позитивно вплинути на сферу забезпечення національної безпеки України в цілому. Більш того, на такий безпосередній взаємозв'язок указано в абзаці третьому пункту 63 Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року [46], де зазначено, що для системного захисту України від загроз національній безпеці необхідним є розвиток сектору безпеки

і оборони. Для цього Україна перегляне й забезпечить виконання законодавства у сфері національної безпеки і оборони, зокрема уточнить та імплементує норми Закону України «Про національну безпеку України». З огляду на загрози у сфері національної безпеки України, до оборонного законодавства України у 2022 році було внесено зміни, спрямовані на удосконалення правового регулювання в означеній сфері.

Зокрема, Закон України «Про оборону України» [43] за 2022 рік змінювався тричі. Це пов'язано із тим, що на законодавчому рівні необхідно було закріпити важливі питання та вирішити нагальні проблеми, пов'язані з веденням бойових дій та інших заходів, безпосередньо спрямованих на забезпечення національної безпеки. У першу чергу варто назвати питання, пов'язані з уточненням деяких аспектів юридичної відповідальності військовослужбовців як актуальної проблематики з точки зору забезпечення національної безпеки [4, с. 6]. Йдеться про бойовий імунітет, який передбачає звільнення військового командування (суб'єктів військового управління), інших військовослужбовців, добровольців Сил територіальної оборони Збройних Сил України, працівників правоохоронних органів, що згідно зі своїми повноваженнями беруть участь у забезпеченні оборони України, а також осіб, передбачених Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України», від юридичної відповідальності, у тому числі кримінальної, за втрати особового складу, бойової техніки або іншого військового майна, наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань із забезпечення оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння), настання яких з урахуванням розумної обачності неможливо було передбачити при плануванні і виконанні таких дій (завдань) або які охоплюються виправданим ризиком, крім випадків порушення законів та звичаїв війни або застосування збройної сили, визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [35].

Другий аспект, зафіксований у Законі України «Про оборону України» [43] в названий період, пов'язаний з роботою із військовополоненими. Так, внесеними змінами до зазначеного Закону закріплено, що Кабінет Міністрів України, по-перше, встановлює порядок здійснення заходів стосовно поводження з військовополоненими в особливий період відповідно до норм міжнародного права, по-друге, встановлює порядок тримання військовополонених в особливий період відповідно до норм міжнародного права та, по-третє, визначає за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань тимчасово окупованих територій України, а також прилеглих до них територій, державне підприємство, на яке покладаються функції Національного інформаційного бюро згідно зі статтею 122 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року [12], для збирання та аналізу інформації про військовополонених, ведення централізованого обліку військовополонених, збирання і передачі особистих цінних речей військовополонених, обміну інформацією про військовополонених з органами державної влади, Міжнародним комітетом Червоного Хреста, а також Центральним агентством (у разі його створення)» [34].

Третій аспект, зафіксований у межах внесених змін до Закону України «Про оборону України» [43] стосується підготовки держави до оборони, що включає в себе забезпечення готовності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, єдиної державної системи цивільного захисту об'єктів критичної інфраструктури до виконання завдань цивільного захисту в особливий період, зокрема у воєнний час, з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права.

Безперечно, всі наведені зміни до Закону України «Про оборону України» [43] спрямовані на забезпечення національної безпеки, вирішення нагальних питань, пов'язаних із підвищенням обороноздатності. У той же час, варто зазначити про те, що деякі формулювання хоч в цілому і спрямовані на покращення правового регулювання в означеній сфері, але є такими, що не повною мірою відповідають принципу правової визначеності, а від цього

ефективність правового регулювання буде значно нижчою, що у тому числі може негативним чином позначитися на рівні забезпечення національної безпеки України.

Так, у статті 19 Закону України «Про оборону України» [43] зазначається, що цивільний захист України у мирний час здійснюється відповідно до Кодексу цивільного захисту України, а в особливий період, зокрема у воєнний час, та з метою підготовки до нього – з урахуванням особливостей, визначених нормами міжнародного гуманітарного права, законодавством про оборону, мобілізацію та правовий режим воєнного стану. Наведену статтю варто розглядати як норму колізійну, що визначає застосування, якого саме законодавства здійснюється щодо цивільного захисту у залежності від правового режиму.

Так, у мирний час застосуванню підлягає Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року, а в особливий період – цей Кодекс з урахуванням перш за все законів України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року, «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1992 року, «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року, а також норм міжнародного гуманітарного права. Названі акти та деякі інші в сукупності можна віднести до оборонного законодавства. При цьому таке законодавство до вирішення питань цивільного захисту України застосовується не у будь-якій ситуації запровадження особливого періоду. У статті 19 Закону України «Про оборону України» [43] вказано на те, що оборонне законодавство застосовується «...в особливий період, зокрема у воєнний час...».

З огляду на таке формулювання цього важливого нормативно-правового припису необхідно звернутися до аналізу правового регулювання особливого періоду. Визначення цієї категорії дається в абзаці тринадцятому статті 1 Закону України «Про оборону України» [43]. Там вказано на те, що особливий період – це період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та

охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Крім того, визначення особливого періоду дається також і в абзаці п'ятому статті 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [42], де вказано на те, що особливий період є періодом функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку із захисту Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Наведені вище визначення особливого періоду, попри різний обсяг, концептуально встановлюють юридичні факти, з яких починається та завершується особливий період, а також указують на час, який охоплює особливий період. Зокрема, особливий період настає: 1) з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи 2) з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях. Тобто йдеться про два альтернативних рішення: оголошення мобілізації чи введення воєнного стану.

При цьому особливий період охоплює: 1) час мобілізації, 2) воєнний час і 3) частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (останній також не повною мірою відповідає принципу правової визначеності). З огляду на таку правову конструкцію воєнний час – є часом, який починається з моменту введення воєнного стану та триває протягом його дії. При цьому Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [44] таку термінологію не використовує. Натомість він вказує на дію воєнного стану. Так, наприклад, відповідно до частини 8 статті 9 Закону, договори, укладені під час дії воєнного стану

сільським, селищним, міським головою від імені ради (якщо вони належать до виключної компетенції сільської, селищної, міської ради), не потребують затвердження відповідною сільською, селищною, міською радою, якщо строк дії таких договорів не перевищує один рік з дня припинення чи скасування воєнного стану. Крім того, Закон також говорить про діяльність в умовах воєнного стану (наприклад, стаття 11-13).

Беручи до уваги той факт, що стосовно воєнного стану Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [44] є спеціальним Законом (він визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення й скасування, організаційно-правові засади діяльності органів публічної влади, суб'єктів військового управління, підприємств, установ, організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав та свобод людини й громадянина, а також прав та законних інтересів юридичних осіб), то у питаннях, пов'язаних з ним варто використовувати термінологію саме цього Закону. Тому у статті 19 Закону України «Про оборону України» [43] більш логічною була б вказівка не на воєнний час, у межах якого застосовується оборонне законодавство до питань цивільного захисту, а на умови воєнного стану. До того ж, ми згодні з В. П. Ковалем про те, що на сьогодні доцільність використання терміну «воєнний час» в умовах правового режиму воєнного стану поки що не доведено [16, с. 127].

У той же час, варто звернути увагу і на те, що правило, закріплене у статті 19 Закону України «Про оборону України» [43] не узгоджене з положеннями Кодексу цивільного захисту України. По-перше, зазначений Кодекс ні у статті 1, яка присвячена відносинам, що ним регулюються, ні у статті 3, що вказує на правову основу цивільного захисту не передбачає диференціації правового регулювання цивільного захисту у залежності від правового режиму. Проте, даючи визначення цивільного захисту у статті 4, Кодекс указує на те, що комплекс заходів реалізується на території України як в мирний час, так і в особливий період, знову ж таки без диференціації правового регулювання. При цьому у частині 1 статті 6 цього Кодексу встановлено, що цивільний захист забезпечується з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про

національну безпеку України», суб'єктами, уповноваженими захищати населення, території, навколишнє природне середовище і майно, згідно з вимогами цього Кодексу – у мирний час, а також в особливий період – у межах реалізації заходів держави щодо оборони України. Як видно, у цій нормі йдеться про особливий період загалом, без указівки на воєнний час, а також прямо про дію оборонного законодавства не вказується.

Лише у частині 3 статті 11 цього Кодексу, яка присвячена режиму функціонування єдиної державної системи цивільного захисту встановлюється, що в особливий період, у тому числі у воєнний час, єдина державна система цивільного захисту функціонує згідно з цим Кодексом та з урахуванням особливостей, які визначаються відповідно до вимог норм міжнародного гуманітарного права, законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», а також інших нормативно-правових актів.

У цьому контексті слід звернути увагу на таке. По-перше, серед цих законів безпосередньо не вказано на Закон України «Про оборону України» як базовий закон у цій сфері суспільних відносин (він установлює засади оборони України, а також повноваження органів державної влади, основні функції й завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій, посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони). По-друге, у статті 19 Закону України «Про оборону України» вказано не на закони, а на законодавство про оборону, про мобілізацію та про правовий режим воєнного стану. Вочевидь, йдеться про різні за обсягом категорії.

Отже, ми вважаємо, що колізійна норма, зафіксована у статті 19 Закону України «Про оборону України» повинна бути зафіксована у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» та в Кодексі цивільного захисту України. Наведені положення повинні бути уніфікованими, а також такими, що вказують не на воєнний час, а саме на воєнний стан як чітко врегульований чинним законодавством правовий режим.

3.2. Запровадження індикаторів політичної відповідальності

Для запобігання маніпуляціям поняттям політичної відповідальності з боку тих чи тих політичних сил, одним із дієвих механізмів є громадський моніторинг та контроль діяльності політиків. За ідеальних умов такий моніторинг діяльності мав би бути системним, а накопичена інформація щодо обіцянок, дій щодо їх виконання або уникнення, поведінки того чи того політика мала би накопичуватися і зберігатися, бути доступною для досліджень та зіставлень. Проте забезпечити такий системний контроль у сьогоденному суспільстві достатньо важко. Зважаючи на велику кількість громадських груп і поглядів, що мають їхні представники, а також фрагментарність сфер контролю та часових рамок, виникає питання щодо чіткого виявлення індикаторів безвідповідальної діяльності політиків. Такі індикатори, на наш погляд, мають бути внесені до моделі політичної відповідальності для оцінки ситуації до застосування механізмів притягнення до політичної відповідальності.

До досліджень, в яких розглядають індикатори політичної відповідальності, можна віднести праці Данієля Кауфмана (Daniel Kaufmann) та Гергани Янкової (Gergana Yankova). Для обох цих дослідників характерним є те, що вони вивчають урядову відповідальність, тому зосереджуються на індикаторах відповідальності урядових структур. Д. Кауфман, який розробив індикатор «Політична відповідальність та право голосу» («Political accountability and voice») рейтингу Світового банку (World Bank), серед показників визначає такі: організованість передачі влади, прозорість і чесність законодавчої системи, громадянські свободи, політичні права, вільна преса, військові в політиці, демократична відповідальність (політичний ризик) та інформування і вплив бізнесу на урядові політики. Джерелами отримання інформації для них є експертні опитування та вивчення думки підприємців і звичайних громадян [67, р. 17].

Що стосується дослідження Гергани Янкової, то вона вивчає політичну відповідальність на основі наслідків політичних скандалів (які вона визначає як

«будь-яке звинувачення уряду, що з'являється у медіа») [71, р. 61]. Дослідження Гергани Янкової базувалося на вивченні політичних скандалів у Болгарії, Німеччині та Росії за спеціально розробленою системою відфільтрування інформаційних повідомлень, зокрема, зважаючи на такі показники, як тип скандалу, його тривалість, кількість інформаційних матеріалів, джерело звинувачень, реакція тощо [71, р. 68].

Зважаючи на різноманітність підходів до визначення феномена політичної відповідальності, розробка його індикаторів не матиме визначального характеру, натомість його краще охарактеризувати як описовий – за допомогою комплексу вимірюваних факторів, які можна узагальнити, буде можливість описати характер присутності цього феномена у політичному процесі. В разі внесення до теоретичної моделі політичної відповідальності, індикатори мають передувати спрацюванню її механізмів та, можливо, навіть містити передумови для їх визначення.

Дослідження реакції на звинувачення уряду в медіа, яке пропонує у своїй праці Гергана Янкова, на нашу думку, може бути ефективним індикатором політичної відповідальності. Г. Янкова розглядає звинувачення уряду, які прозвучали в медіа, щоб виявити, як саме на них реагуватимуть, хто кого притягне за ними до відповідальності. Автор у своєму дослідженні прагне простежити відповідальність уряду одночасно кільком органам [72, р. 9]. Дослідження реакції різних політичних акторів на скандали, ініційовані інформацією в ЗМІ, на наш погляд, може сприяти розумінню того, перед ким насправді відповідальний той чи той орган влади або політик, а також хто може притягти його до відповідальності. Поведінка об'єктів журналістських розслідувань може стати досить чітким індикатором того, чи відповідальні ці об'єкти перед громадянами. «Щоб зрозуміти, наскільки демократичним є уряд, нам потрібно знати, чиїм інтересам він служить», – зазначає у своєму дослідженні Гергана Янкова [72, р. 31].

Ще одним індикатором, котрий безпосередньо пов'язаний із попереднім, є свобода ЗМІ. Цей показник стосується можливості представників засобів масової

інформації проводити розслідування на будь-які теми, які, на їхній погляд, суспільно важливі. З іншого боку, це також показник адекватного (уявленням про суспільно важливі теми аудиторії) пошуку цих тем та їх розкриття. За умови збереження цих факторів – можливості висвітлювати будь-яку тему, обираючи її так, що вона зачіпатиме безпосередньо інтереси громадян, і що самі громадяни будуть у цьому зацікавлені, можна говорити про свободу ЗМІ. Перешкоджання роботі журналістів, виявлення до них відкритої неповаги, уникнення відповідей на їхні запитання – усе це вже є своєрідним показником політичної відповідальності. Окрім того, для його оцінки можуть бути застосовані рейтинги свободи ЗМІ, які готують міжнародні організації (наприклад, «Репортери без кордонів», «Freedom House» та ін.) Окрім того, не зайве буде при оцінці цього індикатора взяти до уваги інформацію неурядових організацій, які ведуть моніторинг публікацій ЗМІ. Наприклад, українська організація «Інститут масової інформації» здійснює моніторинг ситуації як з дотриманням прав журналістів, так і з розміщенням у ЗМІ замовних матеріалів, в тому числі без належного маркування.

Індикатором, який безпосередньо впливає як на роботу журналістів, так і на забезпечення прав громадян, є доступ до публічної інформації. На нашу думку, цей показник варто виокремити саме з огляду на те, що не тільки представники ЗМІ, а й будь-який громадянин може безпосередньо випробувати його, надіславши відповідний запит про надання інформації. Цей індикатор є дуже яскравим свідченням того, чи готові політики звітувати перед тими, хто дав їм повноваження. Залежно від того, наскільки повно, точно, правдиво, вчасно тощо відповідають політичні діячі, можна оцінити їхню готовність як до діалогу, так і до звітування. Громадяни часто потребують звернутися до органів влади задля отримання інформації, чи вирішення тієї чи тієї проблеми. Цей індикатор, власне, може слугувати також показником прозорості влади, її здатності давати інформацію про свою діяльність, зокрема і ту, яку запитують громадяни, а не бажають розмістити чиновники. Окрім того, звернення до цього індикатора дасть змогу визначити відповідність дій чиновників закону, адже 13 січня 2011 р. було

прийнято Закон України «Про доступ до публічної інформації», який вступив у дію 9 травня того ж року [36]. Стаття 24 цього закону містить перелік порушень, за які несуть відповідальність винні.

До індикаторів, які базуються на дослідженнях та оцінках неурядових, в тому числі й міжнародних громадських організацій, варто, на нашу думку, також додати показник рівня корупції. Визначивши для потреб нашого дослідження політичну корупцію як намагання розв'язати ту чи ту проблему особистого чи групового характеру поза стандартною процедурою, на привілейованій основі, а також бажання особистого збагачення за рахунок виконання за винагороду стандартних процедур та повноважень, отримаємо показник того, наскільки традиції, тобто стандартні процедури, порушуються. М. Мельник зазначає, що «по суті, від інших корупціонерів вони (політичні корупціонери. – Авт.) відрізняються лише одним – обсягом і масштабністю владних можливостей для самозбагачення та отримання інших вигод» [23, с. 68], а також наголошує, що «для притягнення політичних корупціонерів до юридичної відповідальності не потрібні якісь особливі чи додаткові правові підстави» [23, с. 69]. Дослідженням рівня корупції займається низка провідних українських та міжнародних організацій, присвячуючи цьому питанню окремі рейтинги й оцінюючи цю проблему як складову загальніших. Зокрема, цей показник вивчають Центр Разумкова, Світовий банк (рейтинг «Світові індикатори управління» («Worldwide Governance Indicators»)) містить показники «Відповідальність та право голосу» («Accountability and Voice») та «Контроль корупції» («Control of Corruption»)) [64], а також міжнародні організації «Transparency International» і «Global Integrity» [14].

Наслідком порушення домовленостей політиків між собою чи політиків і громадян є взаємна недовіра, пересторога щодо подальших спільних дій. Як зазначає у своєму дослідженні Джейн Мартін (Jane Martin), цитуючи Онору Оніл (Onora O'Neil), «втрата публічної довіри привела до створення “суспільства аудиту”, яке прагне відновити довіру через режими інспекції та відповідальності (answerability)» [68, р. 63]. Саме тому, на нашу думку, доцільно розглянути такий

індикатор, як рівень довіри. Реймонд Планта (Raymond Plant) називає довіру однією з характеристик етики державної служби, тлумачачи її як довіру між громадянами (щодо спільної примусової сплати податків, які використовуються на державну службу), між владою і громадянами (щодо делегованих повноважень), між державною службою і громадським сектором (моніторинг та перевірка державних програм на слугування інтересам громадян), між людьми, які працюють у громадському секторі, між громадським сектором і можливими майбутніми партнерами в приватному чи волонтерському секторах, а також між виробниками й тими, хто отримує послуги в громадському секторі [69, р. 563–564]. Нашу увагу зосередимо на двох площинах – довірі громадян до політики взагалі і політиків зокрема, а також довірі міжнародних організацій до влади, її обіцянок. Для отримання показника довіри громадян до політиків можна використати результати соціологічних опитувань, що безпосередньо стосуються довіри респондентів до політиків, а не можливої підтримки того чи того політика, «якби вибори відбувалися в ці вихідні». Що стосується довіри до української влади міжнародних організацій, в тому числі світових фінансових інституцій, то для характеристики цього показника можна розглянути особливості співпраці між владою в Україні та цими організаціями. На основі дослідження наявності, інтенсивності та характеру відносин української влади і міжнародних організацій (таких, наприклад, як Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund) тощо) можна охарактеризувати, на нашу думку, рівень довіри із боку міжнародних структур.

Що ж до законодавчого виміру, то як індикатори політичної відповідальності можемо розглядати чіткість встановлених законодавчих визначень у сфері політичної та конституційноправової відповідальності, а також можливість використання закріплених механізмів настання санкцій. Окрім того, вивчення потребує ефективність розподілу повноважень між гілками влади, в тому числі недопущення повторення повноважень, а також концентрації однією з гілок влади виняткових повноважень, механізми протидії цьому. Як зазначають Дініса Дуванова (Dinissa Duvanova) та Якуб Зілінські (Jakub Zielinski), «ясність

відповідальності є продуктом взаємодії між конституційними домовленостями та політичним змаганням» [63, р. 1147]. Дослідження ефективності розподілу повноважень між гілками влади сприятиме чіткості політичної відповідальності, а також власне і буде перевіркою на відповідальність політиків, які, перебуваючи на посаді, здатні ефективно діяти в межах власних повноважень, не підмінюючи їх та не зазіхаючи на повноваження інших гілок влади, будувати з ними співпрацю таким чином, щоб чітко працювала державна машина. Майя Сетеле (Maija Setälä) вказує на те, що референдуми, якими контролюють вироблення рішень, як механізм ретроспективного контролю за рішеннями представників, доповнюють механізми електоральної відповідальності [70, р. 716]. Таким чином, цей індикатор дасть змогу встановити ретельність та детальність законодавства, потенційну (чи реальну) можливість його застосування, а також з'ясує вимір чіткості закріплених визначень та механізмів.

Вибори є одним із тих механізмів, які найчастіше згадують при характеристиці політичної відповідальності. Оцінка процесу виборів, дотримання закону під час їх проведення, а також вільного, що відбувається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування, волевиявлення, може бути водночас індикатором політичної відповідальності. Для оцінки цього показника, на наш погляд, можливо використати оцінки українських та міжнародних спостерігачів, в тому числі тих міжнародних організацій, що спостерігають за виборами в Україні, зокрема, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Європейської мережі організацій зі спостереження за виборами (ENEMO), Автономної некомерційної організації «Міжнародна організація зі спостереження за виборами» («CIS-EMO») тощо.

Ще одним індикатором політичної відповідальності може стати оцінка дотримання прав людини місцевим і міжнародними правозахисними організаціями, як-от, наприклад, міжнародна організація «Нагляд за правами людини» («Human Rights Watch»), правозахисна організація «Міжнародна

амністія» («Amnesty International»), Всеукраїнська асоціація правозахисних організацій «Українська Гельсінська спілка з прав людини» тощо.

Показником, який, на наш погляд, допоможе краще охарактеризувати політичну відповідальність, є ефективність співпраці громадськості та влади. Дати оцінку такому показнику можна, спираючись на звіти громадських організацій або їхніх представників, що були залучені до такого співробітництва, щодо процесу роботи, зокрема ступенем включеності в нього представників громадськості, врахування їхніх розробок, а також стану виконання та залучення до щоденної практики результату співпраці. Саме такі критерії визначатимуть характеристику індикатора співпраці громадського та владного секторів у виробленні політики.

Таким чином, оцінити рівень політичної відповідальності можна, спираючись на низку індикаторів. Для їх підбору було використано показники, запропоновані дослідниками проблематики політичної відповідальності, а також розглянуто можливі додаткові критерії на їхній основі. Зазначений список індикаторів не є вичерпним. Проте, дослідивши й отримавши значення цих критеріїв, їх можна вбудувати в модель, що дасть змогу охарактеризувати політичну відповідальність у тій чи тій країні. Система таких індикаторів також допоможе побачити проблемні місця в різних аспектах життя суспільства та співпраці влади і громадськості. Водночас потрібно ретельно підійти до пошуку джерел отримання вказаних даних. Наприклад, це стосується отримання інформації від українських та міжнародних організацій – необхідно використовувати дані лише добре відомих організацій, які мають позитивну репутацію, а також докладну інформацію про умови і авторів досліджень.

Висновки до розділу 3

Колізійна норма, зафіксована у статті 19 Закону України «Про оборону України» повинна бути зафіксована у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» та в Кодексі цивільного захисту України. Наведені положення

повинні бути уніфікованими, а також такими, що вказують не на воєнний час, а саме на воєнний стан як чітко врегульований чинним законодавством правовий режим.

Оцінити рівень політичної відповідальності можна, спираючись на низку індикаторів. Для їх підбору було використано показники, запропоновані дослідниками проблематики політичної відповідальності, а також розглянуто можливі додаткові критерії на їхній основі. Зазначений список індикаторів не є вичерпним. Проте, дослідивши й отримавши значення цих критеріїв, їх можна вбудувати в модель, що дасть змогу охарактеризувати політичну відповідальність у тій чи тій країні. Система таких індикаторів також допоможе побачити проблемні місця в різних аспектах життя суспільства та співпраці влади і громадськості. Водночас потрібно ретельно підійти до пошуку джерел отримання вказаних даних. Наприклад, це стосується отримання інформації від українських та міжнародних організацій – необхідно використовувати дані лише добре відомих організацій, які мають позитивну репутацію, а також докладну інформацію про умови і авторів досліджень.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі сформовано ряд теоретичних, методичних і практичних положень щодо розкриття теоретичних основ дослідження організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави та визначення напрямів їх удосконалення. Основні результати дослідження знайшли відображення у висновках і пропозиціях в контексті визначених у роботі мети і завдань.

1. Розкрито наукові підходи до визначення поняття «політична відповідальність». З'ясовано, що до характеристики поняття політичної відповідальності потрібно відносити й дотримання моральних норм, що запропоноване соціально-моральним підходом, і передбачені регламенти відносин як політиків між собою, так і між політиками та суспільством, що передбачено юридичним підходом, і втримання в політичному «коридорі вибору». Всі ці підходи вказують на важливі аспекти поняття політичної відповідальності, яке ввібрало такі характеристики з огляду на різні сфери застосування і яке може проявити їх у відповідних механізмах. Натомість уживання поняття політичної відповідальності тільки в одному з перелічених контекстів без урахування інших призводить до його змістового звуження.

2. Розглянуто політичну відповідальність у процесі здійснення державної влади. Встановлено, що мораль і політика – взаємопроникні, тісно пов'язані між собою явища, вони не можуть діяти ізольовано й відчужено, не порушуючи цілісності один одного. Тому цілком виправданими є ті високі суспільно-політичні зобов'язання й морально-етичні норми, дотримання яких вимагає від президента конституційне право. Практику приведення до присяги, застосовувану, до речі, також до осіб, що несуть специфічну державну службу (військовослужбовців, суддів, дипломатів і деяких інших), можна було б поширити на все коло посадових осіб держави (і посадових осіб місцевого

самоврядування). Це створило б передумови формування державного апарату нового, етичного типу, для посадових осіб якого вищою цінністю стали б людське життя, права й свободи.

3. Визначено політичну відповідальність як систему політико-правових норм та невід'ємний елемент політичної культури. Таким чином, в Україні політична відповідальність стосується як сфери вертикальної політичної взаємодії (органи влади – громадяни), так і горизонтальної (комунікація між різними владними інститутами). Передусім, ця проблема актуалізується у зв'язку із розподілом повноважень у трикутнику «Президент – уряд – Верховна Рада», сфери відповідальності органів місцевого самоврядування, інституціоналізації політичних еліт та лідерства, розвитку громадянського суспільства.

4. Проаналізовано організаційно-правові механізми політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави. Визначено, що організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях є системою організаційних методів, прийомів, способів і процедур щодо: а) проектування моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; б) побудови оптимальної структури правоохоронних органів у військовій сфері; в) формування кадрового резерву суб'єктів забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; г) здійснення фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Вони реалізуються за допомогою правових засобів, які включають: розробку науково обґрунтованих концептуальних правових засад функціонування системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; створення ефективної нормативно-правової бази у сфері забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; визначення правового статусу правоохоронних органів у військовій сфері; формування правової свідомості та правової культури серед особового складу ЗСУ та інших військових формувань.

5. Досліджено політичну відповідальність Збройних Сил України. Встановлено, що політична відповідальність Збройних Сил України може

формуватися під впливом реалізації політичних функцій Міністерства Оборони України та полягає в відповідальності наступних суб'єктів: Міністерства Оборони України, його структурних підрозділів та службовців, Збройних сил України, його структурних підрозділів та військовослужбовців. Об'єм політичної відповідальності військових органів та формувань, їх службовців залежить від правового статусу армії країни в системі політичної влади та від об'єму їх політичних прав. Політична відповідальність військових органів та формувань в Україні застосовується до їх службовців в сукупності із кримінальною, адміністративною, дисциплінарною відповідальністю у вигляді морального осуду суспільства та історичної відповідальності. Конституційна відповідальність, як вид політичної відповідальності, не застосовується до військових структур в Україні відповідно до положень діючого законодавства. Особливостями політичної відповідальності в військовій сфері є її міжнародно-правова складова (міжнародні санкції) та можливість застосування кримінальної відповідальності інших країн за воєнні та військові злочини.

6. Визначено моральні аспекти політичної відповідальності. Отже, політична відповідальність виступає автономним видом відповідальності, що стосується специфічної публічно-політичної сфери, та використовує правові та моральні механізми. Політична відповідальність є досить важливою та гострою проблемою сучасної політики, що потребує філософсько-етичного осмислення. Дана проблема стала актуальною з розвитком демократичної моделі правління і на сьогоднішній день знаходиться в стадії теоретичної розробки. Політична відповідальність притаманна лише вузькій професійній галузі і застосована лише по відношенню до політичного суб'єкта, яким може виступати один індивід або група. Політичний діяч, як представник народу має володіти високим рівнем моральних цінностей та приймати відповідальність як морально-психічну характеристику, а не лише як зовнішній примус. В зв'язку з тим що політика є відкритою діяльністю, вона піддається контролю з боку моралі. Завдяки розвитку медіа суспільство отримує більше важелів впливу на політичний процес. Політик має відповідати за наслідки своїх дій та рішень перед громадянами. Лише

відповідальна політика може повернути довіру людей, яка зараз знаходиться в кризовому стані. Для контролю політичної моралі, в сучасній політиці використовуються етичні кодекси держслужбовців. Вони допомагали контролювати виконання норм та принципів, що притаманні певному суспільству.

7. Визначено удосконалення організаційно-правових механізмів політичної відповідальності в сфері формування та забезпечення оборонної політики держави. З'ясовано, що колізійна норма, зафіксована у статті 19 Закону України «Про оборону України» повинна бути зафіксована у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» та в Кодексі цивільного захисту України. Наведені положення повинні бути уніфікованими, а також такими, що вказують не на воєнний час, а саме на воєнний стан як чітко врегульований чинним законодавством правовий режим.

8. Обґрунтовано запровадження індикаторів політичної відповідальності. Таким чином, оцінити рівень політичної відповідальності можна, спираючись на низку індикаторів. Для їх підбору було використано показники, запропоновані дослідниками проблематики політичної відповідальності, а також розглянуто можливі додаткові критерії на їхній основі. Зазначений список індикаторів не є вичерпним. Проте, дослідивши й отримавши значення цих критеріїв, їх можна вбудувати в модель, що дасть змогу охарактеризувати політичну відповідальність у тій чи тій країні. Система таких індикаторів також допоможе побачити проблемні місця в різних аспектах життя суспільства та співпраці влади і громадськості. Водночас потрібно ретельно підійти до пошуку джерел отримання вказаних даних. Наприклад, це стосується отримання інформації від українських та міжнародних організацій – необхідно використовувати дані лише добре відомих організацій, які мають позитивну репутацію, а також докладну інформацію про умови і авторів досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т. Етос і мораль у сучасному світі. К.: ПАРАПАН, 2014. 200 с
2. Балуцька Л.І. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості. Вісник Львів. ун-ту. 2011. Вип. 14. С. 166–174
3. Богуцький В.В., Григоренко Є.І., Журавель А. М. Оборонна функція сучасної держави: теоретико-правовий аспект : монографія. Х. : Юрайт, 2021. 189 с.
4. Богуцький В. В., Григоренко Є. І. Юридична відповідальність у системі військового управління (теоретико-управлінський аспект) : монографія. Харків : Юрайт, 2022. 180 с.
5. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2015. 1728 с.
6. Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної ради та місцевих рад: проблеми взаємодії з виборцями. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/modyules.php?op=modload>
7. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#doc_info
8. Гавриляк О., Миронов Ю. Організаційний механізм управління діяльністю підприємства. Керівник.ІНФО. URL: <https://kerivnyk.info/2012/04/gavryljak.html>
9. Гіда Є.О., Білозьоров Є.В., Завальний А.М. та ін. Теорія держави та права : підручник. Київ : ФОП О.С. Ліпкан, 2011. 576 с
10. Долгіх Н. Юридична відповідальність державних службовців в Україні та державах-членах Європейського Союзу. Актуальні проблеми державного управління. 2020. № 1(81). С. 102-106.

11. Дроздова Н.Г. Організаційно-правовий механізм управління системою державних закупівель на конкурсних засадах: теоретико-методологічний аспект. Актуальні проблеми державного управління. 2012. Вип. 3. С. 150-153.
12. Женевська Конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
13. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с
14. Зовнішні оцінки рівня політичної корупції в Україні (міжнародні рейтинги корупції). Національна безпека і оборона. 2009. № 7. С. 43
15. Кельман М.С., Мурашин Г.О. Загальна теорія права. Київ : Кондор, 2012. 222 с.
16. Коваль В.П. Адміністративно-правовий статус військовослужбовців в Україні в умовах правового режиму воєнного стану : дис. ... д-ра філософії : 12.00.08. Харків. ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 225 с.
17. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2015. 280 с.
18. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#doc_info
19. Любимов О.К. Юридична відповідальність як елемент правового статусу державного службовця. Соціальне право. 2019. № 1. С. 20-26
20. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління. Київ : Атіка, 2005. 240 с
21. Малкіна Г.М. Інститути політичної відповідальності як елементи системи стримувань і противаг. Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Філософія. Політологія. 2010. № 100. С. 48.
22. Малкіна Г. М. Про поняття інституту політичної відповідальності. Політологічний вісник. 2009. Вип. 44. С. 169-177
23. Мельник М. Політична корупція. Національна безпека і оборона. 2019. № 7. С. 67-72

24. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2020. 199 с

25. Мельниченко В.І. Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності. Вісник Нац. академії держ. упр. при Президентові України. 2011. Вип. 1. С. 175–183

26. Мороз В.М. Організаційно-правовий механізм державно-управлінського впливу: зміст та характеристика категорії. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 23. С. 106-114

27. Надолішній П.І. Теорія та історія державного управління: Опорний конспект лекцій : навчальний посібник. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2016. 132 с.

28. Назаренко В.Ю. Організаційно-правовий механізм державного управління пожежною безпекою в Україні. Теорія та практика державного управління. 2013. Вип. 3 (42). С 1–7.

29. Назарук Т.В., Косюк О.М. Менеджмент організації : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 560 с

30. Пашинський В. Конституційні права військовослужбовців: класифікація та обмеження. Право України. 2016. № 1. С. 65–69

31. Пономаренко А.Б., Ковальов, Д.В. Політична відповідальність народу. Політичне життя. 2019. № 1. С. 31-36.

32. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#doc_info

33. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#doc_info

34. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період від 24 березня 2022 року № 2158-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2158-20#Text>

35. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану : Закон України від 15 березня 2022 року № 2124-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#doc_info

36. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#doc_info

37. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#doc_info

38. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#doc_info

39. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#doc_info

40. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#doc_info

41. Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#doc_info

42. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#doc_info

43. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#doc_info

44. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

45. Про рішення Ради національної безпеки і оборони від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 06 травня 2015 р. № 287/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>

46. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

47. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#doc_info

48. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб), м. Київ, 7 травня 2002 року, Справа № 1-1/2002 N 8-рп/2002. URL: <http://www.rada.gov.ua>

49. Самуїлік М.М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування : автореф. дис. ... канд. політ. Наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2017. 24 с.

50. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 524 с.

51. Співак В.М. Політична відповідальність. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001, 792 с.

52. Стадник В.В., Йохна М.А. Менеджмент : посібник. Київ : Академвидав, 2013. 464 с

53. Тітаренко О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Харківський соціально-економічний ін-т. Х., 2006. 200 с.

54. Торяник В.М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 17 с.

55. Требін М. Армія і політика: історична ретроспектива взаємодії. Політичний менеджмент. 2012. № 4-5. С. 141-153

56. Фріс П.Л., Савінова Н.А. Моделювання у кримінально-правовій політиці. Наше право. 2017. № 2. С. 114
57. Халдай І.В. Політична відповідальність влади як складова побудови правової держави. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (керівник авт. кол.), Л.І. Кормич (ред.), М.А. Польовий (відп. секр.) та ін. ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 339–345
58. Хромова Ю.О. Організаційно-правовий механізм державного регулювання виборчого процесу в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Одеса, 2014. 24 с
59. Шамрай Б. М. Гарантії прав та свобод військовослужбовців в Україні (конституційно-правовий аспект). Дис. на здобуття наук.ступеня канд. юр. наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018. 238 с.
60. Шемшученко Ю.С. Законодавство. Юридична енциклопедія : в 6 т. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2009. Т. 5. 792 с
61. Шинкарук В.І. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2012. 742 с.
62. Dunn John, Interpreting Political responsibility. Cambridge and Oxford, Polity Press and Basil Blackwell, 1990. Quoted in a book review by D. A. Lloyd Thomas, Mind, New Series, Vol. 100, № 3, 1991. – P. 381
63. Duvanova D. Legislative Accountability in a Semi-Presidential System: Analysis of the Single-Member District Elections to the Russian State Duma. Europe–Asia Studies. 2005. Vol. 57. No. 8. P. 1143–1167
64. Governance Matters 2009. Worldwide Governance Indicators, 1996–2008. http://info.worldbank.org/governance/wgi/sc_country.asp
65. Holmes L. The Concept of Political Responsibility. URL: http://theses.dur.ac.uk/3888/1/3888_1449.pdf?UkUDh:CyT
66. Jaspers K. Schuldfrage. Von politischen Haftung Deutschlands. Munchen: Piper, 1996. P. 99

67. Lassen D. Political Accountability and the Size of Government : Theory and Cross-Country Evidence. Copenhagen : University of Copenhagen. 2000. 57 p.
68. Martin J. Overview and Scrutiny as a Dialogue of Accountability for Democratic Local Government. Public Policy and Administration. 2006. Vol. 21. №. 3. P. 56-69
69. Plant R. A Public Service Ethic and Political Accountability. Parliamentary Affairs. 2003. Vol. 56. No. 4. P. 560-579
70. Setälä M. On the problems of responsibility and accountability in referendums. European Journal of Political Research. 2016. Vol. 45. Issue 4. P. 699–721
71. Yankova G. Political Accountability And Media Scandals : A Comparative Exploration. CEU Political Science Journal. 2006. Is. 3. P. 49–70
72. Yankova Radostinova G. Who Controls the Government Between Elections? Government Accountability for Media Accusations in Bulgaria, Germany and Russia : dis. ... Doctor of Philosophy in the subject of Political Science and Government. Cambridge, Massachusetts : Harvard University, 2008. 257 p.